ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ»
ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№ 2(22) сәуір-маусым 2020
ISSN 2710-3994

Бас редактор:
Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы

Редакциялық алқа:

Абашин Сергей Николаевич – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Санкт-Петербургтегі Европа университеті (Ресей)

Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қызғыз мемлекеттік университетінің ректоры. (Кырғызстан)

Аяған Бүркітбай Ғелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихыинституты директорының орынбасары. (Казахстан)

Әлімбай Нұрсан – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры. (Қазақстан)

Әбусеитова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. ҚР БжҒМ ҒК Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының «Тарихи материалдарды зерттеу» орталығының директоры. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна – саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Казахстан)

Козодой Виктор Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор. (Ресей)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н.Гумилев атындағыЕуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидқызы – тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті «Өзбекстан тарихы» кафедрасының профессоры. (Өзбекстан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – PhD доктор, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми қызметкері. (Польша)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті (Литва)

Самашев Зайнолла Самашұлы – археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Сайлан Болат Санабайұлы – тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәттәшұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Жауапты редактор:
Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы
Ғылыми редактор:
Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы
Редактор:
Кубеев Рустем Жаулыбайұлы
Жауапты хатшы:
Қоңқабаева Арайлым
Техникалық хатшы:
Хумарзах Алтынбек

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

Абашин Сергей Николаевич – доктор исторических наук, профессор, Европейский университет в Санкт- Петербурге (Россия)

Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева (Кыргызстан)

Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)

Абусеитова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Казахстан)

Абиль Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государстваКН МОН РК (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University) (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Кожамжарова Дария Пернешовна – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна – доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан)

Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор (Россия)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова КН МОН РК (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Матыжанов Кенжехан Слямжанович – доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания) Муртазаева Рахборхон Хамидовна – доктор исторических наук, профессор кафедры «Истории Узбекистана»

Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека. (Узбекистан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – доктор PhD, профессор, главный специалист научного отдела Музея Второй мировой войны г. Гданьска (Польша)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) – доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогическийуниверситет (Литва)

Самашев Зайнолла Самашевич – археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А.Маргулана КН МОН РК (Казахстан)

Сайлан Болат Санабаевич – доктор исторических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожахметович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК,Национальный музей РК (Казахстан)

Ответственный редактор:
Каипбаева Айнагуль Толганбаевна

Научный редактор:
Козыбаева Махаббат Маликовна

Редактор:
Кубеев Рустем Джаулыбайулы

Ответственный секретарь:
Конкабаева Арайлым Нурболатовна

Технический секретарь:
Хумарзах Алтынбек

Editor-In-Chief:
Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Members of editorial board:

Abashin Sergei Nikolaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, European University at St. Petersburg (Russia)

Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of I. Arabaev Kyrgyz State University (Kyrgyzstan)

Alimbay Nursan – Candidate of Historical Sciences, Professor, Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abusseitova Meruert Khuatovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials at R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Golden Kathie Stromile – PhD, Mississippi Valley State University (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan)

Karibayev Bereket Bakhytzhanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy ofSciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Kozhamzharova Daria Perneshovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana Bassievna – Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan)

Kozodoi Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MES RK (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy ofSciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Matyzhanov Kenzhekhan Slyamzhanovich – Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan)

Morrison Alexander – PhD, Professor, University of Oxford (UK)

Murtazayeva Rakhborkhon Khamidovna – doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of «History of Uzbekistan» of Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Panto Dmitri – PhD, researcher at the Museum of the Second World War in Gdansk (Poland)

Rimantas Želvys – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University (Lithuania)

Samashev Zainolla Samashevich – archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member ofGerman Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology CS MES RK (Kazakhstan)

Sailan Bolat Sanabayevich – Doctor of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Sydykov Erlan Battashevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NationalAcademy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Executive Editor:
Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna

Scientific Editor:
Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Editor:
Kubeyev Rustem Dzhaulybayevich

Executive Secretary
Konkabayeva Arailym Nurbolatovna

Technical secretary:
Khumarzakh Altynbek

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ТӘУЕКЕЛ ХАННЫҢ БИЛІГІ ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ОРЫС ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫ

Жаппасов Ж.Е.[1], Тасилова Н.А.[2], Кулмесканова С.С.[3]

[1]тарих ғылымдарының кандидаты, доцент. әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық Университеті. Қазақстан, қ. Алматы.
E-mail: zhappasov-74@mail.ru
[2]тарих ғылымдарының кандидаты, доцент. әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық Университеті. Қазақстан, қ. Алматы.
E-mail:tasnaz@mail.ru
[3]Тарих магистрі. Оқытушы. Қазақ Ұлттық аграрлық университеті. Қазақстан, қ. Алматы.
E-mail: Samal.d81@mail.ru

Аңдатпа. *Кіріспе.* Бұл мақала "Тәуекел ханның қазақ мемлекеті мен орыс елі арасындағы дипломатиялық байланыстарды нығайтудағы рөлі" деген мақаланың жалғасы болып табылады. Өйткені, бірінші мақалада біз ортағасырларда тарих сахнасына көтерілген Қазақ хандығының билеушісі әйгілі Шығай ханның баласы - Тәуекел ханның тұсындағы мемлекеттің ішкі саяси жағдайының өзгеруі мен көрші жатқан орыс елімен байланысы мен саяси, дипломатиялық көрегендігін қарастырсақ, бұл мақалада Орыс еліндегі немере інісі Ораз Мұхаммед сұлтанның өмірі, оның еліне қайтару әрекеттері мен Мәуреннахрдағы Шайбанилерге қарсы "от қару" алу мәселесі де тарихи құжаттар негізінде талданып, қарастырылады. Әсіресе, Мәскеу мемлекетімен болған алғашқы ресми дипломатиялық байланыстардың тарихы, екі ел үшін маңызы көрсетіліп, XVI ғасырдың екінші жартысындағы орыс мемлекетімен дипломатиялық ресми қатынастарды шебер орнатқан, қазақ мемлекеттілінінің пайдасына шеше білген Тәуекел ханның сыртқы саясаты құжаттар негізінде талданады. Кілт сөздер: хандық, мемлекеттілік, саяси, халықаралық, байланыстар, дипломатия.

КАЗАХСКО-РУССКИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ВО ВРЕМЕНА ПРАВЛЕНИЯ ТАУЕКЕЛ ХАНА

Жаппасов Ж.Е.[1], Тасилова Н.А.[2], Кулмесканова С.С.[3]

[1] Кандидат исторических наук, доцент. КазНУ имени аль-Фараби, к.и.н., доцент, Казахстан, г. Алматы. E-mail:zhappasov-74@mail.ru
[2]Кандидат исторических наук, доцент. КазНУ имени аль-Фараби, к.и.н., доцент, Казахстан, г. Алматы. E-mail:tasnaz@mail.ru
[3]Магистр истории. Преподаватель. Казахский национальный аграрный университет, Казахстан, г. Алматы. E-mail: Samal.d81@mail.ru

Аннотация. *Введение.* В статье автор рассматривает проблемы взаимоотношений между Казахским ханством и Русским государством в конце XVI в. Автор опираясь на источники, рассматривает историю дипломатических связей и военных сражений, исследует факты о Тауекел хане, о личных качествах как правителя, политика, дипломата, и единство казахского общества. В сложных внешнеполитических ситуациях он показал выдающиеся дипломатические

способности. Он воссоединил Казахское ханство, которое было разделено его предшественниками. Во время правления Тауекел хана Казахское ханство активно развивалось, в исторических документах того времени Тауекел хана называли «царем казахов и калмаков». Он выдающийся государственный деятель Казахстана конца XVI в. В годы его царствования в пользу казахов завершилась многолетняя война с Бухарским ханством из-за Присырдарьинских городов. Именно при хане Тауекеле впервые была установлена официальная посольская связь с московским государством. Одной из главных причин тому была попытка освободить Ураз-Мухаммеда, удерживаемого в Москве. Тауекель сыграл в истории Казахстана выдающуюся роль, стоя у истоков зарождения дипломатических отношений между Казахским ханством и Русским государством.
Ключевые слова: ханства, государственность, истоки, политические, международные, связи, дипломатия.

KAZAKH-RUSSIAN DIPLOMATIC RELATIONS DURING THE REIGN OF TAUKEL KHAN

Zhappasov ZH.E.[1], Tasylova N.A.[2], Kylmeskanova S.S.[3]

[1]Candidate of Historical Sciences, Associate Professor. al-Farabi Kazakh National University. Kazakhstan, Almaty. E-mail: zhappasov-74@mail.ru
[2]Candidate of Historical Sciences, Associate Professor. al-Farabi Kazakh National University. Kazakhstan, Almaty. E-mail: tasnaz@mail.ru
[3]Master of History. Teacher. Kazakh National Agrarian University. Kazakhstan, Almaty. E-mail: Samal.d81@mail.ru

Abstract. *Introduction.* In the article, the author examines the problems of the relationship between the Kazakh Khanate and the Shaibanid dynasty of Mauerennakhr, the Iranian Safavids and the Russian state at the end of the 16th century. The author, relying on sources, considers the history of diplomatic relations and military battles, explores the facts about Tauekel Khan, about personal qualities as a ruler, diplomat, and unity of the Kazakh society.
In difficult foreign policy situations, he showed outstanding diplomatic skills. He reunited the Kazakh Khanate, which was divided by his predecessors. During the reign of Tauekel Khan, the Kazakh Khanate actively developed, in historical documents of that time Tauekel Khan was called "the king of the Kazakhs and Kalmaks".
During the reign of Tauekel Khan, historical changes occurred in the foreign policy of the Kazakh Khanate: the Kazakh Khanate established diplomatic and political relations with Moscow. Tauekel Khan managed to unite the fragmented Kazakh Khanate, Tashkent was included in the Kazakh Khanate for two hundred years, Fergana and the whole of Turkestan for some time, that is, settled agricultural areas on both banks of the Syr Darya, which previously belonged to the Shaibanids. He united the Kazakh people and made a great contribution to strengthening its statehood.
Keywords: khanates, statehood, sources, political, international, ties, diplomacy.

Кіріспе

XVI-XVIII ғғ. тәуелсіз Қазақ хандығының көрші мемлекеттермен, соның ішінде іргелес Мауреннахрдағы Шайбанилермен, Ноғай Ордасы, Ирандағы Сефевилер, Моғолстан, Аштарханилермен, Жоңғарлар мен орыс елімен жасаған әртүрлі қарым-қатынасын зерттеудің бүгінгі таңда маңызы зор.

XVI ғасырда Дешті Қыпшақ билеушілерінің Мауреннахрмен саяси қарым-қатынасында

Сыр өңірінің Дешті Қыпшақ тайпалары үшін экономикалық, саяси-әкімшілік, діни-мәдени және әскери-стратегиялық мәні үлкен рөл атқарды. Қазақ хандығы құрылғаннан кейін Мауренахрмен саяси қатынастың негізгі арқауына қазақ тайпаларының этникалық территориясын біріктіру міндеті де қосылды.

Бұл кезеңде Моғолстан мемлекетімен, Ноғай Ордасымен, Орыс елімен саяси, экономикалық, елшілік байланыстар орын алғандығы тарихи дерек көздерінде жазылған. Осы қарым-қатынастар Қазақ хандығының саяси тұрақтылығы мен мемлекет ретіндегі маңызын нақты көрсетіп тұрғандай. Әсіресе, Шайбани әулетімен болған саяси қақтығыстар Қазақ хандығының Орыс елімен ресми дипломатиялық қатынастарға түсуіне түрткі болды. Осы ғасырда Моғолстан мемлекеті ыдырап, Шайбанилер әулеті өмір сүруін тоқтатып, Ноғай Ордасы екіге бөлініп, Көшім хандығы Орыс елінің қол астына өтті. Бұл халықаралық аренадағы үлкен өзгерістер екені даусыз. Алайда, сол мемлекеттердің тәжірибесі, қателігі мен ұстанымы тарихи сабақ болатыны һақ.

XVI-XVIII ғасырдың басындағы саяси өзгерістер, халықаралық қатынастардағы саяси ұстанымдардың өзгеруі, әрине, халықаралық байланыстарда да үлкен өзгерістерге алып келді. Осы өзгерістер мен саяси ұстанымдағы қателіктер Қазақ хандығының өз тәуелсіздігінен айырылып қалуының алғышартына айналды. Қазақ хандығы өз тәуелсіздігінен біржолата айырылып, Ресей империясының отарына айналды. Сондықтан, осы кезеңдердегі Қазақ хандығының халықаралық қатынастардағы ұстанымы, бағыттары мен кезеңдеріне тарихи бағасын беріп, жетістіктеріміз бен қателіктерімізді талдап, негізгі тұжырымдарға келу осы ғылыми мақаланың өзектілігін айқындай түседі.

Қазақ хандығы XYI ғасырдың екінші жартысында Хақназар, Шығай, Тәуекел хандардың тұсында қайта өрлеп, халықаралық аренада саяси күшке ие мемлекетке айналды. Бұл кезеңде Қазақ елі сыртқы саясатында бірнеше негізгі бағыттарды айқындап алды. Олар Орта Азиядағы Шайбани әулеті, батыстағы Көшім хандығын бағындырған Орыс елі және болатын.

Қазақ хандығының тарихында күшті мемлекет басшысы болып, сыртқы саясатын асқан шеберлікпен өз елінің мүддесі үшін жүзеге асырған Шығайдың ұлы Тәуекел ханның тарихта алатын орны мен жүргізген саясаты туралы бұдан бұрынғы мақаламызда қарастырған болатынбыз.

Тәуекел хан үшін Орыс елімен дипломатиялық байланыстарды орнату біріншіден, немере інісі, Ондан сұлтанның баласы Ораз Мұхаммед сұлтанды Қазақ хандығына қайтару болса, екінші бір мақсаты Шайбанилық Абдолла ханды жеңу үшін "от қару" алу болатын. Бұл мақсаттарға жету елінің сыртқы саясатында маңызды рөл атқаратынын Тәуекел хан жақсы түсінді.

Материалдар мен әдістер

Қазақ хандығы мен орыс елі арасындағы байланыстардың негізгі дерегі – "Казахско-русские отношения XVI-XVIII веках" 1- томы [Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках., 1961:743]. Қазақ ССР Ғылым Академииясының басшылығымен 1961 жылы жарық көрген құжаттар жинағы болып табылады. Бұл құжаттар жинағында 266 мұрағат құжаттары мен іс-қағаздардың жиырма төрті біз қарастырып отырған кезең дерегіне жатады. Жинақты құрастыру ісіне Ф.Н. Киреев, А.К. Алейникова, Г.Н.Семенюк және Т.Ж. Шойынбаевтар өз үлестерін қосты. Бұл құжаттар жинағында қазақ-орыс елдері арасындағы саяси, әскери, сауда-экономикалық, елшілік байланыстары туралы құнды мәліметтер сақталған.

XYI- XYII ғасырлардағы Қазақ хандығының тарихынан құнды мәліметтерді Қадырғали Жалайырдың „Жылнамалар жинағы" атты еңбегі береді. Бұл еңбек 1602 жылы Ресейде Хан - Кермен (Қасым хандығы) қаласында тәмәмдалған. 1600 жылы Қасым хандығының тағына Ораз Мұхаммедтің отыру құрметіне Қадырғали өзінің кітабын жазады. Бұл еңбекте орыс елінде, нақтырақ айтсақ Қасым хандығында хан болған Ораз Мұхаммед туралы, оның ата-тегі жайлы

мәліметтер бар. Қадырғали Жалайыр Ораз Мұхаммедті жақсы білген адам болғандықтан, оның дерегін жоғары бағалау қажет [Қ.Жалайыр., 1997:128].

Сонымен қатар Сібір жылнамаларының дерек ретіндегі маңызы жоғары. Өйткені, XYI ғ. Орыс мемлекеті алдымен Қазан, Астраханьды басып алғаннан соң Сібірге көз тікті. Ал Сібір Қазақстанның солтүстік шекарасында орналасты. Сондықтан да Строгонов жылнамасы (XYII ғ. орта шені), С. Есиповтың „Сібір жылнамасы" (1687 ж.) және „Ремезов жылнамасы" (XYII ғ. аяғы – XYIII ғ. басы) Қазақ хандығының тарихы үшін, оның ішінде Сібір хандығы, орыс елі арасындағы қарым-қатынас тарихын зерттеу үшін құнды деректер болып табылады. Бұл жылнамаларды В.В. Вельяминов-Зернов өз еңбегінде пайдаланады. Сонымен қатар бұл жылнамаларды зерттеуші Ф. Шәмшидинова өзінің кандидаттық диссертациясында деректік маңызын талдап көрсеткен болатын [Ф.М.Шамшиденова, 1997:122].

Сібір хандығының құрамында солтүстік Қазақстанның болғанын және онда көптеген қазақ тайпаларының өмір сүргенін ескеретін болсақ, онда Сібір хандығының тарихы қазақтардың тарихының құрамдас бір бөлігі екендігі анықталады.

Ресей империясының Сібір жеріне жасақтаған бірінші академиялық экспедициясының (1733-1743 жж.) мүшесі Г.Ф. Миллердің (1705-1783 жж.) «История Сибири» деген 1750 жылы жарық көрген еңбегі осы өңір туралы ең алғаш жазылған іргелі зерттеуі екендігін атап өту қажет. Бұл еңбекті Сібір тарихымен айналысқан зерттеушілердің барлығы дерлік пайдаланған. «История Сибири» еңбегінде XVI ғ. тарихи оқиғалары тізбектеліп, әсіресе Сібір билеушілері, Көшім хан, қарақшы Ермак, Мәскеудің казактар арқылы отарлау тарихы анық баяндалған. Онда осы кезеңдегі қазақ-орыс қатынастарының кейбір тұстарын ашуға көмектесетін фактілер де баршылық. Сібір тарихын зерттеген Г. Миллер Ораз Мұхаммедті Қазақ ордасының сұлтаны деп атаған. Бұл сұлтанның Қараша мырзамен бірігіп, Сібір қаласын билеген Сейдекке келіп қосылуы, оны едәуір күшейткенін баяндайды қажет [Г.Ф. Миллер, 1999:630.].

Мақаланың әдістемелік негізіне қоғамдық құбылыстардың дамуы мен өзгеруін нақты зерттеуді талап ететін сыни және тарихилық қағида негізге алынып отыр. Еңбекті жазуда қазіргі деректану саласы мамандары мен тарих бағытында зерттеулер жүргізіп жатқан ғалымдардың тарихи дәуірді кешенді зерттеу қажеттілігі туралы ғылыми тұжырымдарына баса көңіл аударылды. Зерттеу барысында ғылыми ізденістің жалпы даму-танымдық әдістерімен бірге тарих ғылымындағы нысандылық, жүйелілік, талдау, салыстырмалы-тарихи талдау, тарихи оқиғалардың дамуын хронологиямен қабыстыру тәсілдері басшылыққа алынды.

Кез келген екі елдің сыртқы саясатын қалыптастыруда ішкі және сыртқы обьективтік, субьективтік факторлар шешуші және тұрақты роль атқарады, олардың арасындағы мүдделер тоғысуы немесе қайшы келу сипатын айқындау да шешуші маңызға ие. Бұл факторларды талдау арқылы мемлекеттердің арасындағы олардың мүдделерінің сақталу немесе бұзылу жолдары айқындалып, елдердің жеке-жеке мақсат-міндеттері анықталады.

Сонымен қатар, қазақ-орыс қатынастарына қатысты зерттеулерді талдау барысында тарих ғылымына тән және жалпы ғылыми методтар мен теориялар, тұрғылар мен қағидалар, концепциялар мен тәсілдер мүмкіндігінше кеңінен пайдаланылды.

Әдістері

Зерттеу жұмысында тарихи тұлғаны тарихи кезең шеңберінде кешенді түрде сипаттау, тарихи-салыстырмалы, деректанулық талдау, жинақтау, жүйелеу, тарихи-географиялық т.б. әдістер қолданылды.

Талқылау

XVI ғ. екінші жартысында Қазақ хандығы қайта өрлеп, өзінің территориясын нақтылап, халқының санын көбейтіп, көрші елдермен саяси-дипломатиялық байланыстарын ресми түрде жүргізе бастады. Осы кезеңде бір орталықтан басқарылып, күшейіп, өзінің шығысқа қатысты мәселесін жолға қойған Орыс елінің сыртқы саясатында отарлау үрдісі көрініс тапты. Мәскеу 1552 ж. Қазанды, 1556 ж. Астраханды жаулап алғаннан кейін, Сібірді отарлауға кірісті. Әрине, қазақ елі мен орыс мемлекетінің арасындағы шекара Сібір хандығы арқылы бөлініп жатқандықтан, Көшім хандығы деп аталған елді орыстардың түрлі айла-тәсілдермен жаулауы, отарлау тарихының кейбір тұстары Қазақстан тарихына да қатысы бар.

Тәукел ханның тұсында Қазақ хандығының халықаралық қатынастардағы рөлін көрсету үшін, ең алдымен сол кезеңдегі көрші елдердегі саяси жағдайдың өзгеруіне және оның қазақ халқына қаншалықты әсері болғанын талдап көрейік.

Қазақ хандығының көршісі Сібір хандығы болғандықтан, оның отарлану тарихы тікелей біздің тарихи дамуымызға өзінің әсерін тигізді.

Сібір хандығының тарихы мен Көшім ханның тарихтағы рөлін, Қазақстанды әскери казактар арқылы отарлау үдерісін зерттеген ғалым М.Ж.Әбдіров Орыс елінің ең алғаш рет Қазақстанды әскери казактармен отарлауы XVI ғ. екінші жартысында бастау алғандығын дәлелдейді[М.Ж. Абдиров, 1997:122]. Яғни, Сібірді басып алған әскери казактардың шығысқа қарай жылжуын ғылыми тұрғыда негіздеп береді.

Академик М.Қ. Қозыбаев «Жауды шаптым ту байлап» атты зерттеу еңбегінде «Сібір қандығы Жошы ұлысына қарады. Ол Қазан, Ноғай, Қазақ хандықтарына көрші орналасты. Бұл Тобыл, Ертіс өзендерінің бойы, Бараба, Құлынды даласы еді. Жазда Бараба мен Құлынды даласына қазақ, башқұрт, ноғай, татарлар жайлауға шықты, Бұхар, Хива өзбектерімен сауда жасады», - деген еді [М.Қозыбаев, 1992:272]. Академиктің «Ақтаңдақтар ақиқаты» атты еңбегінде де қазақ-орыс байланыстарының белгісіз болып келген тұстары дәлелді деректер негізінде зерделенеді. Онда башқұрт этнографы Р. Күзеевтің «Происхождение башкирского народа» еңбегіне сүйене отырып «Сібір елін жайлаған 100-ге жуық тайпалар қазақ, өзбек, қарақалпақ, башқұрт халықтарының құрамына енді. Ал ол кезде Орталық Қазақстан қазақтары Тобыл, Ешім, Ертіс бойына жайлауға шығатынын Сібір тарихшылары атап көрсетеді», - деп, «Бұдан шығатын қорытынды: Сібір хандығының тарихы, оның жаулануы қазақ халқы тарихының құрамдас бөлігі болып есептеледі. Ендеше, қазақ халқының шежіресін, оның өз алдына дербес халық болып тарих аренасына шығуын, қазақ хандығы мен мемлекеттігінің тарихын оқшау қарастырмай түбі бір туыстар тарихымен – Сібір, Ноғай, Қазан, Астрахань, Түмен, Қырым хандығы тарихымен бірегей бірлікте зерттейтін уақыт жетті », - деп батыл да дәйекті пікірлер білдірген еді.

Сонымен қатар, М. Қозыбаев «Сібірді жаулап алу Ермактың есімімен байланысты» дей келе орыстардың Сібір жерін отарлауға жол ашқан, орыс елінің ұлттық батыры деп дәріптелген Ермактың тарихтағы бет-пердесін ашып көрсетті. Және де қарақшы Ермактан атаман Ермакқа қалай айналғанын деректер мен зерттеу еңбектерін кешенді түрде талдаудың негізінде жаңа пікірлерге келді қажет [М.Қозыбаев, 1994:192].

Академик бұл тұста тарихнамада орын алған екі түрлі концепцияның белең алғанын атап көрсетеді. Ол бірінші Ермактың қандыбалақ қарақшы екендігін дәлелдейтін обьективті концепция. Және Ермакты дәріптейтін екінші концепцияны ашып көрсетеді. Мәселен, «Есипов өзінің шежіресінде Ермакты қарақшы атады, Н. Карамзин болса Ермакты қаныпезер, Американы қанға бөктірген кортестермен қатар қойды». Оның ұлттық батырға айналуын М. Қозыбаев: «Ермактың жеңісі патша сарайын қуанышқа бөледі. Осы оқиғалардан кейін патша өкіметі, шіркеу кешегі қанды қол қарақшы Ермакты ашықтан-ашық әулиелер санатына қосып, жер-көкке

сыйғызбай мақтай бастады. Оның ұрылығы, қарақшылығы өмірінің бір кездейсоқ сәттері сияқты көрсетілді, ал атаманның батырлығы, парасаттылығы, қайраткерлігі, дипломаттылығы туралы ойдан шығарылған аңыздарға негізделген шығармалар халық арасына кеңінен таратыла бастады», - дейді. Академиктің айтуынша, Кеңес заманында Г. Вяткин, С.М. Соловьев, А.А. Введенский, В.Г. Мирзоев, Д.И. Копылов, Р.Т. Скрыпников және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде осы екінші, Ермакты бейнебір аңыздарға сүйеніп мадақтау концепциясы белең алды. Бұл концепцияға М. Қозыбаев: «Ермак туралы қалам тартқан қай тарихшы болмасын оның жорығының шапқыншылық сипатын жасыра алмайды, егер патша заманында оның жорығына «Завоевание Сибири» деп ашықтан-ашық баға берілсе, совет дәуірінде бұл сөздің өңін айналдырып, «Открытие Сибири» (Окладников А.П.), «Присоединения Сибири» (Дулов В.И.), «Освоение Сибири» (Мирзоев В.Г.) т.б. қырық құбылту басталды. Тіпті, Скрыпников сияқты тарихшылар оны экспедицияға теңеді. Осылайша, кеңес тарихнамасында идеологияға сай бұрмалау, тарихи шындықты теріс айналдыру, жалған фактілермен Сібірді одан кейін қазақ жерін отарлауға жол ашқан Ермактың қанды жорығын теріс айналдырып, батыр ретінде дәріптеп, патшалы Ресейдің Сібірді отарлау саясатын ақтап көрсетті. Сібірді отарлаған Орыс елі үшін одан әрі шығысқа қарай жылжуы Қазақ хандығының шекараларына алып келді. Осы тұста Сібірде аңшылықта жүріп, тұтқынға түсіп, туған жерінен жыраққа кеткен Ораз Мұхаммед сұлтанның өмірі үлкен өзгеріске ұшырады.

Ресейдің басқыншылық саясаты мен Сібір, Каспий өңірі, Қазақстан мен Орта Азия хандықтарын өзіне қарату үшін жүргізген жымысқы саясаты талай ханзадалардың өмірін, тағдырын өзгертті. Ресейде бұндай тұлғалар өз отбасыларымен бірге тұтқынға айналып, патшалыққа қызмет етті.

Қазақ хандарымен бір санатта тұрған қазақ сұлтаны Ораз Мұхаммедтің тарихи рөлі бүгінгі таңда өз деңгейінде қарастырылмады. Ол халықаралық деңгейде Қазақ хандығының атын шығарды, Орыс еліндегі дүрбелең жылдары елдің тұрақтылығы үшін күресіп, саяси, әскери шеберлігін көрсетіп, өз деңгейін патша сарайында да жоғары дәрежеде ұстаған тұлға.

Қазақ-орыс ресми байланыстарын талдамас бұрын, Ораз Мұхаммед сұлтанға тоқталып өтейік. Ол Алтын Орда, Ақ Орда, Қазақ хандығында атақты тұлғалар - Орыс хан, Барақ хан, Жәнібек, Шығай хандардың ұрпағы еді. Нақты тарихи мәліметтерге сүйенсек, 1588 жылы тұтқынға түскен кезеңде оның жасы 16 жаста болған. Бұл кезеңде Сібір хандығын жаулап алу әрекеттері, Көшім ханмен қақтығысып жатқан кезең болатын. Бұл туралы тарихшы М.Мағауин өзінің "Аласапыран" атты романында шебер көрсетеді. Ол тарихи деректер негізінде орыс патшалығының отарлық сипаттағы әрекеттерін нақты және асқан шеберлікпен суреттейді.

Ораз Мұхаммедтің шығу тегі өзінің жеке заттарының ішінде күмістен жасалған Құранға арналған қобдишаның артында араб әріптерімен жазылғандығын В.В.Вельяминов-Зерновтың еңбегінде жазылады. Онда - Орыс хан - Құйыршық хан - Барақ хан - Жәнібек хан - Жәдік хан - Шығай хан - Ондан сұлтан - Ораз Мұхаммед хан деп жазылған екен.

Әкесі Ондан сұлтан туралы Қадырғали Қосымұлы Жалайыр өзінің шежіресінде: "Ондан сұлтан туралы хикаялар көп жерде кездеседі. Ол ержүрек батыр, садақ атудың да керемет мергені еді. Әрқашан сыртқы жауларға қарсы күресте көп ерлік көрсетті. Шығай хан тұсында әскерлердің бас қолбасшысы болды. Ақырында қалмақтармен шайқаста 30 жасқа келгенжігіт шағында шаһит болды. Оның қабірі Қожа Ахмет Иассауи рахмет алла алейһидің қасында жерленеді", - делінген[Қ.Жалайыр., 1997:122].

Жалайыр өзінің шежіресінде: "Ораз Мұхаммед сегіз жасында өзінің атасы Шығай ханнан айырылды. Оның үстіне он үш жасында өз әкесі Ондан сұлтан шаһит болды", - деп, жастайынан қиындық көрген сұлтанның өмірін баяндайды[Қ.Жалайыр., 1997:123].

Ораз Мұхаммед ерте есейген, балалық шағынан бастап жат жерде өмір сүрген. Өзге елде, өзге дін, тәрбие, дәстүрі бар орыс елінде өмірінің соңына дейін болған Онданұлы Ораз Мұхаммед өзінің аталары сияқты нағыз жауынгер, мерген болатын.

Ораз Мұхаммед сұлтан Орыс елінде қандай дәрежеде болды. Ораз Мұхаммед сұлтанның Сібірден Мәскеуге қандай жағдайда жеткізілгендігі туралы екі түрлі пікір бар. Бұл пікірлердің бірінде қазақ сұлтаны өз еркімен Орыс патшасына қызметке барған екен. Ол пікірді орыс мұрағаттарына сүйенген зерттеуші-шығыстанушы В.В.Вельяминов-Зернов өз еңбегінде атап көрсетеді. Ал екінші пікірде қазақ сұлтанын Сібірде аңшылықта жүргенде ұстап алып, Мәскеуге жөнелтіледі. Бұл екінші ақпаратты Сібірдің жылнамалары және оған сүйенген Небольсин, Миллер, Фишер сияқты Сібір тарихын зерттеген ғалымдар баяндайды. Енді осы екі пікірді талдап көрсек.

Ортағасырлардағы қазақ тарихын шығыс деректеріне сүйене отырып, ғылыми зерттеу еңбектерін пайдаланып зерделеу ең алдымен В.В.Вельяминов-Зерновтың есімімен тікелей байланысты. Ғалым өзінің "Исследование о Касимовских царях и царевичах" деген еңбегінің 2-бөлімінде қазақтар туралы мәліметтер кездесетін көптеген шығыс деректерін орыс тіліне аударып, ғылыми айналымға енгізді. Әсіресе, бұл еңбектегі Қасым (Хан-Керман) қаласында хан болған Ораз Мұхаммед туралы пікірлері жан-жақты болып табылады[В.В.Вельяминов-Зернов, 1864:101].

В.В. Вельяминов-Зернов өз еңбегінде Хан-Керман қаласында хандық биліктің тізгінін ұстаған билеушілердің шығу тегі мен тарихын, билікке келуі туралы егжей-тегжейлі баяндаған болатын. Автордың осы мақсатқа арналған еңбегі Қазақ хандығының құрылу тарихын зерттеуге мұрындық болды деуге болады. Бұл еңбекте атақты қазақтың хандарына сипаттама берілген болатын. Өйткені, Хан-Керманда билік тізгінінде отырған Ораз Мұхаммед хан атақты Шығай ханның баласы Ондан сұлтанның ұлы болатын. Ол Тәуекел ханның немере інісі еді. XIX ғасырда Қасым хандығына (Хан-Керман) арналған бұл еңбектің маңызы зор болды. Ол зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында Хан-Керманға барып, өз көзімен тарихи деректер мен археологиялық ескерткіштерді зерттеп, ғылыми жұмысын сапалы деңгейде жазған болатын. Еңбекте шығыс тіліндегі ортағасырлық деректер мен Сібір тарихына арналған жылнамалар, Сібірді зерттеген П. Небольсин, Г. Миллер, Фишердің және Левшиннің т.б. еңбектерін кеңінен пайдаланған болатын.

Қазақ-орыс қарым-қатынастарының негізгі себебі болған Ораз Мұхаммед сұлтанның Мәскеудегі өмірі мұрағат құжаттарында сипатталады. Мәскеуге дейінгі өмірін, оның орыс елінде қандай жағдайда барғандығын В.В.Вельяминов-Зерновтың еңбегінен анықтауға болады. Ораз Мұхаммед Сібір хандығының астанасы - Иккер қаласына 1586 жылы келеді. Зерттеу бойынша 1588 жылы Сібір воеводасы Данил Чулков Көшім ханның қарсыласы болған Сейдақ (Сейіт Ахмед) мырзаны, Қазақ Ордасының сұлтаны Ораз Мұхаммед пен оның қарашасын қулықпен ұстап алғандығы туралы баяндалады. Бірнеше Сібір жылнамаларында Сібір воеводасының бұл құйтырқы, арамдық әрекеттері сипатталған болатын. Яғни, Ораз Мұхаммед сұлтан Орыс елінде өзінің қалауынан тыс алынғандығы, сонда өмірінің соңына дейін өмір сүргендігі баяндалады. Бұл 1588 жылы қыркүйек айында орын алған оқиға болатын. Жылнамаларда Сібір мырзасы Сейдақ пен Ораз Мұхаммед, оның қарашасы 500 адаммен аңшылыққа шығады. Сол жерде Сібір воеводасы Данил Чулков оларға адам жібереді. Данил Чулков Сейдақ мырзаны Тобыл қаласына бейбіт қатынастар туралы ақылдасу үшін деп шақырады. Сейдақ мырза қазақ сұлтанымен ақылдаса келіп, Тобыл қаласына барады. Қала сыртында әскерін, каруын қалдырып, ішке креді. Түскі асқа қарусыз барған қонақтарды ішіп-жеуді ұсынады. Седақ пен Ораз Мұхаммед, қарашасы аузына алмай ойланып отырады. Өз еркімен ішкісі келмеген қонақтарға провослав христиандарға жамандық ойлап отырсыңдар деп Д.Чулков ішкізеді. Олар ішіп, қақалған кезде жан-жағынан орыс

әскері тап беріп, ұрып-соғып байлап тастайды. Тобыл қаласының сыртында қалған әскерге Сейдақ мырзаның жеңіліс тапқандығы хабарланады. Сол кезде сырттағы әскері артқа шегініп, қашып кетеді. Ал тұтқындар, яғни, Ораз Мұхаммед орыс еліне көптеген әскермен жеткізілгендігі баяндалады. Осылайша алдап асқа шақырып, күдіксіз және қарусыз барған қонақтарды орыс әскері ұстап, Мәскеуге аттандырады. Бұл мәліметтер көп айтыла бермейді. Өйткені, кеңестік кезеңде Ұлы орыс халқының рөлі төмендетіліп, отарлау саясатының бет пердесін айқын көрсететін бұл ақпараттар жабулы күйде қалуы керек еді деп ойлаймыз.

Сібір жылнамаларында бұл мәлімет осылайша баяндалса, басқа деректерде Ораз Мұхаммед сұлтанды Орыс патшасына қызмет ету үшін барған деп көрсетеді [В.В.Вельяминов-Зернов, 1864: 101-102]. Орыс деректерінде Ораз Мұхаммед сұлтан Мәскеуде басқа да Татар сұлтандары секілді аманатта, яғни, патшаға қызмет етуде деп көрсетуге тырысқан. Әрине, Сібір жылнамаларының мәліметтері біз үшін шынайы. Өйткені, бұл кезеңде нығайып, күшейген Қазақ хандығының тізгінін ұстап отырған Тәуекел хан өзінің немере інісін Орыс еліне, патша қызметіне жіберуі мүмкін емес еді. Егер Тәуекел хан Ораз Мұхаммед сұлтанды Орыс еліне жіберген болса, ресми елшілік құжаттарда ол міндетті түрде айтылатын еді. Және кейінгі 1594 жылғы дипломатиялық миссияда бұл ақпарат жарияланатын еді. Ал Сібір жылнамалары Ораз Мұхаммед сұлтанның Мәскеуге алып кетуі туралы ақпаратты бұрмалауы қажет емес еді. Сонымен қатар, бірнеше әртүрлі жылнамаларда дәл осы ақпарат қайталанып беріледі. Демек, бұл деректің өкілеттілігі мен шынайылығын көрсетеді.Ораз Мұхаммед сұлтан өз еркінен тыс Орыс еліне аттандырылған.

Ораз Мұхаммед Онданұлы 1590 жылы Орыс елінде Федор патшаның әскерінің құрамында болып, Шведтермен соғысқан қазақ сұлтаны. Мұрағат құжаттарында берілген ақпараттардан Ораз Мұхаммед сұлтанның сыйлы адам болғанын аңғару қиын емес. Ол батылдылығымен Шведтермен соғысқа қатысқан, Ям, Ивангород сияқты мықты бекіністерді алу кезінде қаһармандық көрсеткені үшін патшаның сеніміне кірген. Сонымен қатар орыс әскерінің ерекшелігін, санын, қаруы мен соғыс техникасын, от қарудың технологиясын білгендіктен патша оны құрметті адамдарының тізімінде ұстаған. Атақты адамдардың салтанатты жиынында, ойын-сауықтар мен құрметті елшіледі күту қонақ асында Ораз Мұхаммедтің аты жиі аталғанынан да мұны байқау қиын емес. Орыс еліндегі басқа да Татар сұлтандарының арасында Ораз Мұхаммедтің есімі салтанатты кештер мен құрметті қонақтарды шақырғанда қонақтар тізімінен табылатыны да соның дәлелі. Мәселен, В.В.Вельяминов-Зерновтың еңбегі бойынша 1597 жылы Рим императорының елшісі Донавск бургграфын күтіп алу салтанатты жиынында Ораз Мұхаммедтің есімі кездеседі. Әрине, Ораз Мұхаммед хан орыс патшасының сол жағында отырып, осындай құрметке ие болуы өзінің сұлтандығынан ғана емес, жеке басының даралығы мен дарынынан болса керек. Ортағасырларда қазақ сұлтандары көп болды, бірақ Ораз Мұхаммед сұлтан сияқты атағы мен дәрежесі күллі қазақ және орыс халқының арасында тараған тұлға кемде кем еді.

1594-1595 жж. аралығында Қазақ хандығы Ораз Мұхаммедті өз еліне қайтару мәселесін көтеріп, Орыс еліне ресми елшіліктер жібереді. Алайда бұл елшіліктер нәтижесіз аяқталатыны белгілі еді. Өйткені, ержүрек, көптеген ақпараттарды білетін Қазақ сұлтанын өз еліне жіберу Мәскеу үшін қауіпті болатын. Бұл туралы біз әлі тоқталамыз.

1598 жылы Борис Федорұлы Годунов Ораз Мұхаммед пен басқа да Татар сұлтандарымен Қырымға жорыққа аттанады. Ал 1600 жылы Қазақ сұлтаны Борис Годуновтың тағайындауымен Қасым хандығының билігін өз қолына алады. Ол хан титулын иеленеді. Қасым хандығының барлық болыстары мен оған түсетін барлық кірісті патша Ораз Мұхаммедке тапсырады.

Екі ғасырдан аса уақыт өмір сүрген Қасым хандығы Ока өзенінің бойында орналасқан болатын. Ол хандық оның алғашқы билеушісі Қасым ханның атымен аталған еді. Қасым хандығында 14 хан билік жүргізді. Ол орыс елінің шығысқа саясатының бір құралы болатын,

әсіресе, Қазан хандығымен күрес үшін құрылған бұл хандықта мұсылман қыпшақ хандары әулетінн шыққан сұлтандар мен батырларға орыс патшасы ерекше құрметпен қараған болатын. Бұл хандық I Петр кезеңіне дейін, яғни, 1681 жылға дейін өмір сүрді. Кейіннен оның саяси маңызы болмай, хандық таратылады.

Қасым хандығының билеушісі 22 жыл орыс еліне қызмет етті, оның 10 жылы Қасым хандығының ханзадасы ретінде болды. Мәскеудегі үлкен жиындарға жиі шақырылып, сол жерде өзінің жерлесі Едіге бидің ұрпағы Петр Урусовпен танысып, достасып та қалады.

1605 жылы орыс патшасы Борис Годунов қайтыс болып, Ресейде аласапыран кезең басталады. Ораз Мұхаммедтің саяси және әскери дарынын көре алмаған адамдар оған тұзақ құрып, алдын ала ойластырылған қастандықты 1610 жылы қараша айында жүзеге асырады. Оны аң аулауға саятшылыққа шақырған Лжедмитрий II қапыда Ораз Мұхаммедті өлтіріп, денесін Ока өзеніне тастайды. Артынан Ораз Мұхаммед туралы жалған ақпараттар таратылады. Оның денесін Едіге бидің ұрпағы Петр Урусов Ока өзенінен тауып алып, арулап, Қасым хандығының жанындағы хандар зиратына жерлейді. Петр Урусов Лжедмитрий II басын қағып алып, Ораз Мұхаммед сұлтанның кегін қайтарады.

Осылайша не бәрі 38 жасында өмірі қыршыннан қиылған жас сұлтан - Ораз Мұхаммедтің тарихи рөлін жоғары бағалауымыз қажет. Ол Қазақ хандығы үшін аса қажет тұлға болатын. Еуропа мен Ресейдің әскери өнерін жетік меңгерген, саяси шеберлігі мен батырлығы бар мұндай тұлғалар қазақ мемлекеті үшін керек екенін Қазақ ханы - Тәуекел жақсы түсінді. Сондықтан да ол өзінің алғашқы ресми дипломатиялық елшілігін Орыс еліне 1594 жылы жіберген болатын.

2019 жылдың қарашасында Ресейдің Мәскеу қаласындағы Қазақстан елшілігінде қазақтың сұлтаны Ораз Мұхаммедтің өмірі мен қызметі, екі мемлекет арасындағы байланыстырушы көпір ретіндегі рөліне арналған халықаралық конференция ұйымдастырылған болатын. Бұл конференцияға Қазақстан мен Ресейдің ғалымдары мен зерттеушілері қатысып, Ораз Мұхаммед сұлтанның қазіргі заман тарихындағы рөлі жан-жақты зерделенген болатын. Конференцияға Ресейдің зерттеу орталықтарының зерттеушілері, Қазақстаннан осы мәселемен айналысқан М.Ж. Әбдіров, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының директоры З.Кабулдинов қатысып, Ораз Мұхаммед сұлтанның туғанына 447 жылдығына орай оның тарихи рөлі мен портретіне қатысты нақты әрі тәлім-тәрбиелік маңызына байланысты бірнеше ұсыныстар жасады.

Қазақстанның Ресейдегі елшісі Иманғали Тасмағамбетов сол конференцияда атақты Қазақ сұлтаны Ораз Мұхаммедке арналып Рязань облысындағы Қасым қаласында мемориалді ескерткіш қойылғандығын мәлімдеді. Ресейдің интернет желісінде бұл туралы "Памятный камень выдающемуся государственному деятелю, правителю Касимовского ханства **Ораз-Мухаммеду** открыли 15 ноября в городе Касимов Рязанской области, сообщает пресс-служба регионального правительства. Султана считают основателем дипломатических отношений Казахстана и России"- деп айтылды[Под Рязанью открыли памятный камень казахскому султану-дипломату//https://regnum.ru/news/society/2779818.html].

Нәтижесі

Біз енді қазақ-орыс қатынастарын талдайтын болсақ, ең алдымен кеңестік тарихнамадағы осы мәселенің зерттелуіне және мұрағат құжаттарын салыстымалы талдаймыз.

Кеңестік кезеңде жазылған «Из истории сношений казахов с царской Россией в XVIII в.» атты В. Лебедевтің мақаласы алғаш рет XVI-XVIII ғғ. қазақ-орыс қатынастарын талдауға арналған. Онда автор Ресей империясының отарлау, тонау саясатын барынша ашып көрсетуге тырысады. Автор «грабительская сущность колониальной политики царизма» деп патша империясының отарлау саясатын ашықтан ашық әшкерелейді. Ол I Петрдің: «чрез многих

изволил уведомиться об оной орде, ... всем азиатским странам и землям оная де орда ключ и врата и той ради причины оная де орда потребна под российской протекцией быть, чтобы только чрез их во всех странах комоникацию иметь и к российской стороне полезные способные меры взять», - деген сөзін келтіріп, отарлау саясатының мақсатын батыл көрсеткен болатын [В. Лебедев.,1936 : 187].

Тікелей қазақ-орыс қатынастарына арналмағанымен тарихшы А. Миллердің «Международное положение Казахстана во второй половине XVI века» атты ғылыми мақаласында екі ел арасындағы байланыстар біршама талданады. Автор қазақтардың көрші ноғайлар мен шайбанилермен Хақназар, Шығай, Тәуекел хандар тұсындағы халықаралық қатынастарын зерттей келіп, 1594-1595 жж. қазақ-орыс қатынастарын талдап, ол кезеңде алшақта жатқан Ресей қазақтарға шынайы көмек көрсете алмағанын атап өтеді. Автор 1594-1595 жылдарғы қазақ-орыс қарым-қатынастарының уақытша аяқталуына байланысты А.П. Чулошниковтың пікірінен өзгеше, Тәуекелдің орыс елінің қол астына кіргісі келмегенімен түсіндіреді. Әрине, мақалада сол кезеңдегі саясатқа жат, хандардың тарихи тұлғасы мен олардың қазақ халқының басын құру үшін жүргізген күресі тоталитарлық режимнің идеологиясына қарама-қайшы келді, оның 1943 жылғы басылымға қатысты дау-дамайлардан да көрініс тапқаны тарихта белгіл і[А.Миллер.,1942 : 51].

А. Миллердің мақаласына Р.Б. Сүлейменов: «Деректік қорымен, ғылыми әдебиеттерде де бұл мәселенің шектеулігі, мақаланың аз көлемде болуы бұл кезеңге байланысты Қазақстанның халықаралық байланыстарын ашып көрсете алмады», - деп баға берді.

1945 жылы қорғалған Г.Ф. Бутлердің «Русско-казахские отношения в восточном Казахстане в XVIII в. и первой половине XIX века» атты кандидаттық диссертациясында алғаш рет қазақ-орыс байланыстары арнай зерттелген болатын. Бұл диссертация Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ кітапханасының сирек қорында сақталған. Оны осы күнге дейін қазақ-орыс байланыстары мәселесімен айналысқан бірде-бір зерттеуші пайдаланбаған секілді. Бұл 301 беттік еңбек таза маркстік-лениндік идеологияның негізінде жазылғандығын бірінші бетінен-ақ аңғаруға болады [Г.Ф. Бутлер., 1945: 254].

Диссертацияның «Русско-казахские отношения в освещении исторической литературы и некоторые новые данные на основании архивных материалов» деп аталатын кіріспеден кейінгі 2-тарауында автор бұл мәселені Маркстік, Энгельстік, Лениндік, Сталиндік көзқараспен зерттеу қажеттігін атап өтіп «...казахские националисты, стремясь оторвать казахский народ от русского, обособить его, чтобы сохранить свою власть над ним, чтобы попрежнему эксплоатировать его, осуждали все русское, видели в присоединении Казахстана к России абсолютное зло, отрицали прогрессивно-цивилизующую роль России в Казахстане», - деп қазақ зиялыларына қарсы пікірлер білдіреді.

Автор қазақ-орыс байланыстарын қарастыра отырып, орыс халқын қазақтарды XVI ғ. басында Сібір ханы Көшімнің (Көшімді қазақтың Шайбани тегінен шыққан деп көрсетеді) қыспағынан айырған халық ретінде көрсетеді. Ол тарихи фактілерді барынша бұрмалап, төңкеріске дейінгі әдебиеттердегі пікірлермен де көбінесе санаспайды.

1946 жылы ғылым академиясының хабаршысында жарияланған «К вопросу о казахско-русских отношениях в XVI веке» деп аталатын В.Б. Кобриннің қысқа мақаласы жарық көрді. Мұнда автор XVI ғасырда қазақ-орыс елшілік, саяси, сауда-экономикалық қатынастарына, дипломатиялық байланыстарға негіз болған Ораз Мұхаммедке де тоқталады. В. Кобрин «В работах, появившихся в советское время, этот вопрос специально не разбирался, а лишь косвенно затрагивался в связи с общими вопросами истории России и Казахстана», - деп автор бірқатар кемшіліктерге жол береді. Автор сол кезеңдегі дипломатиялық байланыстардың деректері мұрағатта сақталғандығын айта келіп, олардың жарияланбағанын, онымен танысу мүмкін

болмағанын, тек А. Левшин, В.В. Вельяминов-Зернов, А. Миллердің зерттеулерімен шектелгендігін баяндайды [В. Кобрин., 1946: 55].

38-ші жәшікте сақталған Қасым хан тұсындағы екі ел арасындағы байланыстардың тізімдемесін 37-ші жәшік деп шатастырғанын айтпағанда, орыстар Тәуекел ханға от қару берді деген жалған фактілерді келтіреді де, «В марте 1595 г. Московское правительство дало ответ. Оно принимало Тевеккеля в русское подданство и даже посылало ему «снаряд огнестрельный», т.е. пушку. Однако Московское правительство соглашалось освободить Ураз Мухаммеда лишь с тем условием, чтобы Тавеккель дал взамен другого заложника – своего сына Хуссейн-султана», - делінген. 1595 жылы В. Степановтың елшілігіндегі Тәуекел ханға жіберілген Федор патшаның грамотасында: «А только ваша к нам прямая правда и служба будет и Усейна-царевича к нам пришлеш, и мы брата вашего Уразмагмета-царевича...и со всем его родством, пожаловав своим великим жалованьем, к вам отпустити велим и с ним вместе многую рать свою с вогненым боем в Сомару послати велим» деген мәліметтерден ол кезде, кейін де орыстар от қаруды қазақтарға бермегенін көреміз. Құжаттарда Тәуекел хан Степанов елшілігіне қосып Мәскеуге Мұрат деген баласын жібереді. Неге екені белгісіз, ол туралы сол кезеңде де, кейін де зерттеушілер ауыз ашпайды.

Мұрағат құжаттарында Тәуекел ханға жіберген Орыс патшасының грамотасында Ораз Мұхаммед туралы былай жазылған: "А брат ваш Урусмагмет-царевич у нас в нашем царьском в великом жалованьи пожалован по его достоинству многими вотчинами, и поместьи, и деньгами, как и иных великих государей дети царя и царевичи у нас великих государей бывают пожалованы. И свыше того и вам бы, Тевкелю-царю, и братье твоей царевичем Казатцкой и Колматцкой орды на себе видети наше царьское жалованье и быти под нашею царьскою рукою в нашем царьском жалованье и в повеленье от нас неотступным бытии, и непослушников наших бухарского царя и сибирского Кучюма-царя воевали и их под нашу царьскую руку привести, а Кучюма-царя, изымав, к нашего царьского величества порогу прислали, тем бы есте правде своей и службе нам знамя показали, а наше царьское усмотренье и защищенье ото всех ваших недругов и жалованье наше к вам и к брату вашему к Урусмагметю-царевичю вперед будет смотря по вашей правде", - деп жазылса. Одан әрі: " А что есте к нашему царьскому величеству своей грамоте писали и с послы своими битичелом приказывали, чтоб нам к вам брата вашего Урузмагметя-царевича велети отпустити, а вы к нам из братьи или из детей царевича в заклад пришлете, и вы б, похотя к себе нашего царьского больного и совершенного жалованья, прислали к нам ты, Тевкель-царь, сына своего Усеина-царевича. А как сын твой Усеин-царевич у нашего царьского порогу будет, и мы сына твоего Усеина-царевича пожалуем своим царьским великим жалованьем по его достоинству, как ему в нашем царьском жалованье быти у нас безо всякого оскуденья, потому ж, как у нас в нашем царьском великом жалованье живет Урузмагмет-царевич. А только ваше к нам прямая правда и служба будет и Усеина-царевича к нам пришлешь, и мы брата вашего Урузмагмета-царевича з бабкою, с матерью, и з женами, и со всем его родством, пожаловав своим великим жалованьем, к вам отпустить велим и с ним вместе многую рать свою с вогненым боем в Сомару послати велим. И вы с тою нашею ратью учнете над бухарским и надо всеми своими недруги и над нашим непослушником над Кучюмом-царем нашим делом промышляти", - деп айтады [Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках., 1961:11]. Бұнда Хусейін сұлтанды жіберу туралы талабы айтылады. Шын мәнінде ол жіберілген деген ақпарат жоқ. Осы хаттың мәтіні 1595 жылдың наурыз айында Шахмұхаммед пен Күшік сұлтанға да жіберіледі. Ол хаттар қазақ-орыс қатынастарына арналған құжаттар жинағында сақталынған.

Құжаттарға қарағанда Мәскеу мемлекеті Қазақ хандығының Ресей қол астына қарауын мақсат тұтып, оған әскери көмек көрсетуге асықпаған. Ресей ол уақытта Қазақ хандығына әскери көмек те көрсетпеді, Ораз Мұхаммед сұлтанды өз еліне жібермеді.

Осы мәселені көп зерттеген В.Я. Басиннің «Из истори русско-казахских дипломатических отношений в XVI-XVII вв.» атты еңбегінде қазақ хандығы мен Ресейдің қарым-қатынасы және олардың соңғысының сыртқы саясатындағы рөлі туралы мәселелер қарастырылған. Кейініректе ол бұл мәселеге бірнеше рет оралып, толық көзқарасы «Россия и казахские ханства в XVI-XVIII вв.» атты еңбегінде береді [В.Я. Басин., 1971:204].

Көшіммен бетпе-бет келген патша үкіметі оған қарсы күресу үшін одақтас іздей бастады. Ондай одақтас тек қана Қазақ хандығы бола алатын. Ресей қазақ даласын осындай одақтас болуға вассалдық тәуелділік шартымен ғана қабылдағысы келді. Кейінгі оқиғалар көрсеткендей, қазақ даласы Ресейдің агрессиялы басқыншылық саясатының құрбанына айналды. Бұдан басқа, осы уақытқа дейін Қазақстанға Бұхар хандығы қауіп төндірген болатын. Бұхар хандығы өз иеліктерін Хиуа хандығының есебінен кеңейтіп отырғаны белгілі. Бұхар-ноғай келісімінің нәтижесінде қазақ иеліктері Бұхар хандығы тарапынан қауіп-қатерде болды. Тәуекел ханның Мәскеудегі елшілерінің көрсетуінше, Бұхара ханының түпкі мақсаты Жайық бойында Сарайшық қала-бекінісін құру және Астраханьды Бұхараға тәуелді қалаға айналдыру болатын [В.Я.Басин, 1971: 90].

Көшім ханға қарсы күресте Қазақ хандығымен одақтасу үшін бірқатар шаралар қабылдаған Ресей мемлекеті олардың билеушілерін Орта Азиялық хандықтармен келіссөздер жүргізуде делдал ретінде қолдануды көздеді. Артыш бүлігін бастан өткізген қазақ даласы Тәуекел ханның тұсында қайтадан нығайып, қуатты саяси күшке айнала бастады. Осындай өзгерістер Ресей үкіметін өз пайдасы үшін қазақ хандықтарын Көшім ханға ғана емес, сондай-ақ Бұхара ханына да қарсы қолдануға асықтырды. Сол кезде қазақ даласымен тығыз қарым-қатынас орнатуға ұмтылыс жасалды. Оның негізінде Ресей аймағын кез-келген қауіптен қамтамасыз етуге бағытталған тікелей саясат жатты. Ресей мемлекеті «достық пен кеңес» іздеген өзінің иелігіндегі «мәңгі» бодан халықтарды жауға қарсы құрал ретінде пайдаланды. Мысалы, бұл жайтты Еділ бойын жағалай мекендеген ойрат халқына қатысты патша билігі ұсынған талаптардан байқауға болады. Ресей үкіметі қазақ даласымен жақсы қатынас орнатуға мүдделі болды. Себебі қазақ даласы Көшім хан мен Абдуллаға қарсы күресте ықтимал одақтас бола алады. Сол кезеңде қазақ хандығы Көшіммен дұрыс сауда қатынасын ұстанатын. Мұсылман мемлекеттерінің осындай байланысы жайындағы ақпарат мәскеу үкіметіне бұхаралық грамота арқылы жеткізіліп отырды. Онда сібірлік татарлардың Бұхарамен сауда қатынастары ғана емес, сонымен бірге Ресей мемлекетіне қарсы күресу үшін қарулы күштер жіберу жөніндегі тікелей ұсыныстар жарияланған.

Осы уақытта Құл-Мұхаммед басқарған қазақ елшілігі парсы елшілері арқылы Парсымен жауласқан Бұхараға қарсы Мәскеуде одақ құру туралы келіссөздер жүргізуге ұмтылды.

Зерттеуші В.Я. Басин алғашқы қазақ еліне барған орыс елшілігі туралы 1965 жылы «Русское посольство Вельямина Степанова в Казахстан в 1595 году» деген мақаласын жариялайды. Автор бұл мақалада Қазақстан мен Россия арасындағы саяси және экономикалық байланыстардың тарихи тамыры тереңде жатқанын айта келіп, XVI ғ. өзінде орыстар қазақтарды Бұхара мен Сібір хандығынан өз елін қорғаған ержүрек дала халқы деп бағалағанын атап өтеді. Дегенмен де, В. Басин Ресейге қазақ даласы Орта Азия мен шығыс елдерімен сауда қатынастарын жүргізу үшін қажет транзит жолы болғанын және орыс елі олармен бейбіт қатынаста болуға мүдделі екендігін жасырмады. Сондай-ақ, Сібір ханы Көшіммен соғысу үшін Тәуекел ханмен одақтасуға тырысқанын атап өтеді. Зерттеуші В. Басин Тәуекел ханның көздеген мақсаты – Сібір ханы Көшім мен Бұхара ханы Абдолламен екі майданда соғысып жатып, сол үшін де Ресеймен достасқысы келді деп көрсетеді. Біракта, біз қазақ-орыс қатынастарына арналған құжаттарға сүйене отырып, 1594-1595 жылдары қазақтар Бұхара ханымен уақытша бейбіт қатынаста екенін аңғардық және де ол кезеңдегі екі ел арасында соғыс болып жатқаны туралы еш бір деректерде кездеспейтінін атап өтуіміз қажет.

Бұл мақалада зерттеуші 1595 жылы орыс елшілігі Вельямин Степановтың қашан, қалай және қанша адаммен қазақ жеріне баратынын, елшінің хан алдында не сөйлейтіні, сыйлықты қашан және қалай беретіні, ханның сұрағына жауабы да алдын-ала дайындалған нұсқада болды деп жазады. Сонымен қатар, елшінің міндетінде қазақ даласында қанша адам бар, олардың негізгі кәсібі, әскери күшінің құрамы мен саны, қазақтардың қалмақтармен және басқа да көрші елдермен қандай қарым-қатынаста екендігін білу де жүктелген еді дейді. Бұл орайда автор отарлайтын елдің жағдайымен жақсы таныс қысы келетін Ресейдің көздеген мақсатын да ап-айқын көрсетіп отырғанымен, оны басқаша түсіндіреді.

Мақала авторы 1595 жылғы орыс елшілігін баяндай отырып, қазақ-орыс қатынастарының құжаттарынан цитаталарды ешбір талдаусыз сөзбе-сөз және сілтемесіз келтіреді. Ал соңында: «Қазақтар орыстардың қол астына бұдан көп кейін кіргенімен, қазақ халқының бұған талпынысын іске асыруға ықпал еткен Вельямин Степанов бастаған орыс елшілігі еді», – деп қорытындылайды. Мұндағы автордың «қазақ халқының орыс боданына айналуға талпынысы» тарихта болмаған жәйт. Өйткені, қандайда кішкентай, әлсіз халық болсын басқа елдің қол астына кіруге талпынбайды. Ал сол кезеңдегі Қазақ хандығы орыс елінің қол астына кіруіне мүдделі емес еді. Дегенмен де, бұл мақалада автор тұңғыш рет алғашқы 1594-1595 жж. қазақ-орыс елшілік алмасуларын баяндап береді.

В. Басиннің 1965 жылғы «Из истории русско-казахских дипломатических отношений в XVI-XVII веках» атты мақаласында автор: «XVI-XVII ғғ. қазақ-орыс қарым-қатынастары түбегейлі зерттелінбеген және сол кезеңдегі Ресей мен Қазақстан арасындағы нақты байланыстар XVIII ғ. қазақтардың орыс елінің қол астына кіруімен аяқталды», – дейді. Әрине, бұл мәселе толық зерттелінбеген мәселелердің бірі екендігінде дау жоқ, бірақта XVI-XVII ғғ. орыс елінің қазақ жерлерін отарлауға талпынысы XVIII ғ. ғана іске асқан деп айтуымызға да болады.

Қазақ-орыс қатынастарына арналған жинақта Тәуекел ханға дайындалған Ораз Мұхаммед ханның атынан жазылған хат та бар. Ол хатты жазбастан бұрын, Ораз Мұхаммед ханға арналған патшаның хаты жазылған болатын. Онда: "Посылаем мы с Москвы в Казатцкую орду к дяде твоему к Тевкелю-царю Вельямина Степанова. И как к тебе ся наша грамота придет, и ты бы тотчас написал грамоту к дяде своему к Тевкелю-царю, что послали есмя к нему, к Тевкелю-царю, и к царевичем Вельямина Степанова, и как он у них будет и о наших делех учнет говорить и они б ему во всем верили, и, выслушав у него, нашим и своим делом промышляли, и его б,не задержав, со всем с полным делом к нам отпустили, и тое бы еси грамоту тотчас к нам к Москве прислал в Посольской приказ к диаку нашему к Василю Щелкалову", - делінген [Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках., 1961:6]. Бұл хаттан кейін Ораз Мұхаммед өзінің немере ағасын хат жазып: " Бог бога. В великих величайшему и великого места достигшему и мудростию украшенному и равно ко всем милостивому и волею всегда хотение свое исполняющему, храброму от великих государей, высокороженному дяде нашему Тевкелеву цареву величеству, холопа твоего Уразмагметево царевичево твоим счасливым дверем челобитье подножию твоего неизчетного праху применного раба своего не отринув, пред своего величества великою славою холопство мое приятно бы еси учинил", - деп Тәуекел ханды мадақтап, оған өзінің ойын жеткізеді. Өз хатында қазақ сұлтаны Тәуекел ханға орыс елінің досы болуды және онаң дұшпандарына қарсы болуды сұрайды. Бірақ та бодан болу мәселесі қарастырылмайды. Бұл дегеніміз, Тәуекел ханды жақсы білетін Ораз Мұхаммедтің орыс патшасына ағасының бас имейтіндігін, оның қарамағына өтуді қаламайтынын көрсетсе керек. Одан әрі ол: " Да мать твоя Ази-царица, да сестра Алтын-царевна, да мать моя, а твоя невестка Алтын-ханым, да племянница твоя Бахты царевна, да племянница же твоя Кунь-царевна и все много, много бога молят и челом бьют. Будет про их пребыванье похочешь спросить, и они в государеве царева величества милости его, слава богу, возсылая, живут здорово, в великом царьском жалованье безо всякие нужи, аже дают твои очи

радость нам видети", - деп оның туыстарының жағдайы жақсы екенін айтады [Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках., 1961:12].

1595 жылы Қазақ ордасына Вельямин Степанов бастаған елшілік келеді. Елшілік патша IV Иванның атынан «от қаруды»да береміз, Абдолла мен Көшімді жеңіп, аманатқа ұлы Хүсейінді жіберсін дейді. Тәуекел хан баласы Мұратты Вельямин Степановқа ертіп жібереді. Ол туралы мұрағат құжаттарында: "А послал к тебе, государю, сына свое Мурата-царевича да посла своего Кул-маметя, которой был у тебя, государя, наперед сего да с послом, государь, брат его да людей его три человеки". Бірақта, Тәуекелдің орыс мемлекетінің қол астына кіру туралы ойы да болмады. Оның баласының да тағдыры туралы еш бір деректе айтылмай белгісіз күйінде қалды.

Қазақ ханының бұл елшілігі туралы мәліметтер сақталмағандықтан, оның қандай мәселелер жөнінде Москвада келіссөздер жүргізіп, нендей нәтижелерге жеткенін айту қиын. Тәуекелдің орыс елшісін жақсы қабылдап, оған сый - құрмет көрсетуі және орыс мемлекетіне тағы да елшісін жіберуі оның Россиямен саяси қатынастарды жақсартуға, екі ел ортасында бұрыннан келе жатқан дәстүрлі достықты одан әрі жалғастыра беруге ұмтылғанын көрсетеді.

Орыс патшасы өз кезегінде Қазақ хандығын мықты одақтас ретінде танып, оған «от қаруды» берсе, олар өздеріне шабуыл жасайды деген қауіппен «от қаруды» бермейді. Тәуекелдің ұлын аманатқа алып, Ораз Мұхаммедті де жібермеді. Өйткені, Ораз Мұхаммед сұлтан орыс елінің көптеген шет елдермен соғысына қатысып, орыс елінің ішкі және сыртқы саясатынан хабары көп еді. Ораз Мұхамммед пен «от қаруды» бермеген патша өкіметінің бұл елшіліктері баянсыз болды деп қорытындылауға болады.

Ал кеңестік тарихнамада XVI-XVIII ғғ. қазақ-орыс қарым-қатынастары мәселесі көбінесе екі ел арасындағы достық қатынастар, елшіліктер алмасуы және дипломатиялық миссиялар, сауда-экономикалық қатынастар деп, қазақ-орыс елшілік байланыстарын қазақ хандарының Ресей боданы болуының алғышарты ретінде көрсетуге негізделген сипаттау түрінде жазылған зерттеулерден тұратын. Оларда көпшілікке белгілі фактілер, әсіресе елшіліктерге байланысты, бірін-бірі қайталау басым еді.

Қорытынды. Қорыта келгенде, Тәуекел хан Қазақ хандығы мен Орыс елі арасында дипломатиялық байланыстардың ресми бастапқы қадамын жасаған билеуші. Тәуекел ханды Қадырғали Жалайы өз еңбегінде: "Тәуекел хан бүкіл мұсылман билеушісі" деп жазған. Бұл мәліметтен Қазақ хандығының сол кезеңдегі жаңдайы өте жақсы болғанын көруге болады. XVI-XVII ғғ. басында Орта Азиядағы барлық саяси істер қазақ ханының араласуымен шешілген. Ол кезеңде қазақ мемлекетінің құрамында Ташкент уәлаяты, қарақалпақ пен қырғыз, қалмақтар болғанын тарихи дерек көздері мәлімдейді. Тәуекел хан саяси жағдайды тез шешетін, өзінің мәмілегерлік шеберлігін, саяси көрегендігін, әскери талантын көрсете білді. Әсіресе, Қазақ хандығы үшін ауыр кезеңді еңсеріп, мемлекеттілігі мен күш-қуатын сақтап қалуға зор ықпал етті. Тәуекел хан күшті дипломат, мықты мемлекет басшысы болғанын тарихи құжаттар да дәлелдейді. Ал оның немере інісі - Ораз Мұхаммед сұлтан өзге елде жүріп, билік тізгінін қолында ұстаған мықты тарихи тұлға екенін тарихтың өзі көрсетті. Өзге елде жүрсе де, қазақ сұлтанының аты тек қана жағымды, мақтаулы болды. Ол Қазақ хандығы мен Орыс елі арасындағы алғашқы саяси байланыстың көпірі іспеттес болды. Демек, қазақ хандары мен сұлтандары өз аттары дәрежесіне сай, асып туған тарихи тұлғалар болғанын ешкім де жоққа шығара алмайды.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

Абдиров М.Ж. Военно-казачья колонизация Казахстана (конец XVI – начало XX вв.): дис. д-ра. ист. наук. – Алматы, 1998. – 355 с.
Басин В.Я. Россия и Казахские ханства в XVI-XVIII вв. (Казахстан в системе внешней политики Российской империи). - Алма-Ата: Изд. Наука Каз ССР., 1971. – С. 274.
Бутлер Г.Ф. Русско-казахские отношения в восточном Казахстане в XVIII в и первой половине XIX веке: дис. канд. ист. наук. - Москва, 1945. – С. 301.
Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. /Труды Восточного Отделения Императорского Археологического Общества/. – Санк-Петербург, 1864. - ч. 2.
Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках (Сборник документов и материалов). / Состав.:Ф.Н.Киреев, А.К.Алейникова, Г.И.Семенюк, Т.Ж.Шойнбаев. - Алма-Ата: АН КазССР, 1961. - Т. 1. - С. 743.
Кобрин В.Б. К вопросу о казахско-русских отношениях в XVI веке // Вестник АН КазССР. - 1946. - № 11 (20). – С. 55-57.
Қадырғали Жалайыр. Шежірелер жинағы. (Шағатай-қазақ тіліне аударып, алғы сөзін жазғандар Н.Мингулов, Б.Көмеков, С.Өтениязов). - Алматы, 1997. - 128 бет.
Қозыбаев М.Қ. Ақтаңдақтар ақиқаты. - Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 272 б.
Қозыбаев М.Қ. Жауды шаптым ту байлап. - Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б.
Лебедев В. Из истории сношения казахов с Россией в XVIII в. //Красный архив. – 1936. - Т. 5(78). – С. 187-189.
Миллер А. Международное положение Казахстана во второй половине XVI в. //Исторический журнал. – 1942. - № 8. - С. 51-55.
Миллер Г.Ф. История Сибири. – М.: РАН, 1999. – С. 630.
Под Рязанью открыли памятный камень казахскому султану-дипломату //https://regnum.ru/news/society/2779818.html
Ученые оценили роль касимовского хана Ораз-Мухамеда в современной истории //https://regnum.ru/news/cultura/2778673.html
Шамшиденова Ф.М. Сібір жылнамалары бойынша XVI-XVII ғ. қазақ тарихының проблемалары. - Алматы, 1997. - 122 б.

References

Abdırov M.J. Voenno-kazachıa kolonızatsıa Kazahstana (konets XVI – nachalo HH vv.): dıs. d-ra. ıst. nayk. – Almaty, 1998. – 355 s.
Basın V.Ia. Rossııa ı Kazahskıe hanstva v XVI-XVIII vv. (Kazahstan v sısteme vneshneı polıtıkı Rossııskoı ımperıı). - Alma-Ata: Izd. Naýka Kaz SSR., 1971. – S. 274.
Býtler G.F. Rýssko-kazahskıe otnoshenııa v vostochnom Kazahstane v XVIII v ı pervoı polovıne HIH veke: dıs. kand. ıst. naýk. - Moskva, 1945. – C. 301.
Velıamınov-Zernov V.V. Issledovanıe o Kasımovskıh tsarıah ı tsarevıchah. /Trýdy Vostochnogo Otdelenııa Imperatorskogo Arheologıcheskogo Obestva/. – Sank-Peterbýrg, 1864. - ch. 2.
Kazahsko-rýsskıe otnoshenııa v XVI-XVIII vekah (Sbornık dokýmentov ı materıalov). / Sostav.: F.N. Kıreev, A.K. Aleınıkova, G.I. Semenıýk, T.J. Shoınbaev. - Alma-Ata: AN KazSSR, 1961. - T. 1. - S. 743.
Kobrın V.B. K voprosý o kazahsko-rýsskıh otnoshenııah v XVI veke // Vestnık AN KazSSR. - 1946. - № 11 (20). – S. 55-57.
Qadyrǵalı Jalaıyr. Shejireler jınaǵy. (Shaǵataı-qazaq tiline aýdaryp, alǵy sózin jazǵandar N.Mıngýlov, B.Kómekov, S.Ótenıiazov). - Almaty, 1997. - 128 bet.
Qozybaev M.Q. Aqtańdaqtar aqıqaty. - Almaty: Qazaq ýnıversıteti, 1992. – 272 b.
Qozybaev M.Q. Jaýdy shaptym tý baılap. - Almaty: Qazaqstan, 1994. – 192 b.
Lebedev V. Iz ıstorıı snoshenııa kazahov s Rossıeı v XVIII v. // Krasnyı arhıv. – 1936. - T. 5 (78). – S. 187-189.
Mıller A. Mejdýnarodnoe polojenıe Kazahstana vo vtoroı polovıne XVI v. // Istorıcheskıı jýrnal. – 1942. - № 8. - S. 51-55.
Mıller G.F. Istorııa Sıbırı. – M.: RAN, 1999. – S. 630.
Pod Rıazanıý otkrylı pamıatnyı kamen kazahskomý sýltaný-dıplomatý //https://regnum.ru/news/society/2779818.html
Ýchenye otsenılı rol kasımovskogo hana Oraz-Mýhameda v sovremennoı ıstorıı //https://regnum.ru/news/cultura/2778673.html
Shamshıdenova F.M. Sibir jylnamalary boıynsha XVI-XVII ǵ. qazaq tarıhynyń problemalary. - Almaty, 1997. - 122 b.

МАЗМҰНЫ

Абдилдабекова А.М., Телеуова Э.Т., Кабдолдина К.К.
РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ САЯСАТЫ АЯСЫНДАҒЫ МЕТРОПОЛИЯ МЕН КОЛОНИЯНЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ ……………5
Абылхожин Ж.Б.
ИНДУСТРИЯЛАНДЫРУДЫҢ ЖҰМЫС КҮШІ……………18
Абылхожин Ж.Б., Крупко И.В.
ДӘУІРІНДЕГІ ТАРИХИ ЖАДТЫҢ ДИАЛЕКТИКАСЫ……………31
Айтқазина М.М., Шамшиева Г.С.
ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ АРДАГЕРЛЕРІНІҢ ӘСКЕРИ МҰРАСЫ ……………40
Алгожаева Н.С., Шашаев Ә.А., Зикирбаева В.С.
МҰРАЖАЙ ТОПТАМАЛАРЫНДАҒЫ ФОТОМАТЕРИАЛДАРДЫҢ ДЕРЕКТЕМЕЛІК МАҢЫЗЫ……………51
Арепова А.Д.
МАРАТ МҰҚАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ОРТА ЖҮЗ РУЛАРЫНЫҢ ТАРАЛУ АЙМАҚТАРЫ……………62
Ахметжанова А.Т.
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР ҚОЗҒАЛЫСЫ ТАРИХЫНАН……………71
Әлімбаев Қ.С.
ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ДӘУІРІНДЕГІ ЭЛИТА МЕН ХАЛЫҚТЫҢ ДІНИ ҰСТАНЫМДАРЫ (Ибн Рузбихан және Мұхаммед Әуез еңбектері бойынша)……………81
Әминов Т.М.
ҚАЗАҚСТАННЫҢ БОЛАТ МАГИСТРАЛЬДАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ (ТАРИХИ КӨЗҚАРАС)……………91
Әміржанова Н.С.
ЛАТЫН ӘЛІПБИЛІ ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНЫҢ ТАРИХИ ТАҒЫЛЫМЫ: ШЕТТІЛДІК СӨЗДЕРДІҢ ЖАЗЫЛУЫ (1929-40 жж.)……………112
Әшім Б.Ә.
ДОҢЫЗТАУДАҒЫ БЕСБАЙ ЖӘНЕ ИЗЕНАҒАШ ДІНИ-ТҰРҒЫН КЕШЕНДЕРІНІҢ МЕШІТТЕРІ……………126
Джолдыбаева У.М., Қозыбақова Ф.А.
ЖАҺАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚСТАН МЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ЭКОЛОГИЯ САЛАСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ……………134
Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А., Кулмесканова С.С.
ТӘУЕКЕЛ ХАННЫҢ БИЛІГІ ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ОРЫС ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫ……………146
Жұматов Д.С.
ІС ҚАҒАЗДАРЫН ЖҮРГІЗУДІ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ КӨШІРУ: МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ЗАРДАПТАРЫ……………161
Закарья Р.
1920-1930 ЖЖ. ШЕТЕЛДІК САЯСИ ЖӘНЕ ЕҢБЕК МИГРАНТТАРЫНА ҚАТЫСТЫ КЕҢЕС ОДАҒЫНЫҢ САЯСАТЫ ……………169
Ибраева А.Ғ., Темірханова Ә.С.
XVIII ҒАСЫРДАҒЫ РЕСЕЙ ӨКІМЕТІНІҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК АЙМАҒЫНДАҒЫ САЯСИ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАДАМДАРЫ ……………177
Ибраева А.Ғ., Темірханова Ә.С.
XIX ҒАСЫРДАҒЫ ПЕТРОПАВЛ ҚАЛАСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭТНИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ……………191
Ибраева А.Ғ., Темірханова Ә.С.
XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ……………202
Ибраева А.Ғ., Темірханова Ә.С.
КЕҢЕСТІК БИЛІК ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘКІМШІЛІК-ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ (XX ғ. бас. Солт. Қазақстан өңірі мысалында)……………216
Ибраева А.Ғ., Темирханова А.С.
ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК ӨҢІРІН ЗЕТТЕУДІҢ ТАРИХНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ……………233
Иембекова М.О., Божеева Б.З.
ҚАЗАҚСТАН-ӘЗЕРБАЙЖАН: ӨЗАРА ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ ӘЛЕУЕТІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ……………244
Кабдушев Б.Ж., Құдайбергенұлы Б.
ҚАЗАҚСТАН ӨНЕРКӘСІБІН ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ ЖЫЛДАРЫНДА ЖӘНЕ НЫҒМЕТ НҰРМАҚОВ (1924-29 жж.)……………258

Кәрібаев Б.Б., Нұртазина Н.Д.
ӘЗ-ЖӘНІБЕК ХАННЫҢ ТАРИХИ ТҰЛҒАСЫ (шығыс нарративтері мен қазақтың шежіре аңыздары негізінде)........274
Қалыбекова М.Ч.
ЖАЗАЛАНҒАН ХАЛЫҚТАР: ҚАЗАҚ ЖЕРІНЕ ХАЛЫҚТАРДЫ ДЕПОРТАЦИЯЛАУ ТАРИХЫНАН........295
Қанағатова Н.
ТҰРМЫС-САЛТ ЖЫРЛАРЫНЫҢ ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ НҰСҚАЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ КОНТЕКСІ........312
Қасенова А.Д., Құрманқұлов Ж., Сүйіндікова М.Қ., Утубаев Ж.Р.
ҮҢІРЕК ҒИБАДАТХАНАСЫНА ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ АЛҒАШҚЫ ҚОРТЫНДЫЛАРЫ........327
Құдайбергенұлы Б., Кабдушев Б.Ж., Қозыбаева М.М.
ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ПАВЛОДАР ҚАЛАСЫ........337
Құрманалиева А.Д., Хумархан Ж.
ӘЛЕУМЕТТІК ТОП ҰҒЫМЫ АЯСЫНДА ДІНИ ЖАМАҒАТТАРДЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ МӘСЕЛЕСІ........352
Мұқаметханұлы Н., Бейсенбаев О.
COVID-19 ПАНДЕМИЯСЫ ЖАҒДАЙЫНДА «БІР БЕЛДЕУ – БІР ЖОЛ» ИНИЦИАТИВАСЫН ІСКЕ АСЫРУДЫҢ СЫН-ҚАТЕРІ........368
Мұхатова О.
ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАР ТАРИХЫНЫҢ ПОСТКЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕ ЗЕРТТЕЛУІ (1992-2019 жж.)........378
Өмірбекова Ж.
ЕУРАЗИЯ КӨШПЕЛІЛЕРІНІҢ ЭТНОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ АЛҒЫШАРТТАРЫ........390
Садвокасова З.Т., Мухатова О.Х.
XIX ҒАСЫРДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ХАЛЫҚ КӨТЕРІЛІСТЕРІНІҢ ЖЕТЕКШІЛЕРІ (ресейлік мерзімді баспасөз материалдары бойынша)........402
Сарыбаев М., Диканбаева А.
ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚ-ФРАНЦУЗ ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ БІЛІМ САЛАСЫ........411
Султангазы Г.Ж., Мукатаева Л.К.
ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚСТАН ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ТАРИХИ ЖАДЫ: ҚАҺАРМАНДАР МЕН ІШКІ МӘНДЕРДІ ІЗДЕУ........420
Толамисов А.Ғ., Айдынбекұлы А.
ПАТРИОТИЗМ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ........429
Тоқтабай А.У.
ҒҰНДАРДЫҢ АТТЫ ӘСКЕРЛЕРІ........439
Тоқтабай А.У.
ҚАЗАҚТЫҢ АЛҒАШҚЫ КӘСІПҚОЙ ЭТНОГРАФТАРЫНЫҢ БІРІ ҚҰСАЙЫН ТӘКЕЖАНҰЛЫ........452
Тоқтабай А.У., Карамендина М.Ө.
ТАШКЕНТ ҚАЛАСЫНДАҒЫ МАЛ ПІРЛЕРІНЕ ҚАТЫСТЫ ҒҰРЫПТЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕР (ЗЕҢГІ БАБА, ШОПАН АТА МАЗАРЛАРЫ)........460
Тулешова У.Ж., Галимов Е.А.
ҚАЗАҚ ДВОРЯНДЫҒЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ: XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ӨЗГЕРІСТЕР ТУРАЛЫ........472
Уалтаева А.С., Бидахметова Ш.Б.
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭТНОСАРАЛЫҚ ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ МЕХАНИЗМДЕРДІ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ........483
Уалтаева А.С., Пернекулова М.
ЭТНОСАРАЛЫҚ ТӨЗІМДІЛІКТІ НЫҒАЙТУДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ РӨЛІ........492
Ужкенов Е.М., Шотанова Г.А.
ӨТКЕН ҒАЛАМДЫҚ ПАНДЕМИЯҒА ШОЛУ: ИНФЕКЦИЯЛАР ЖӘНЕ ТАРИХИ ҮДЕРІСТІҢ ЖАЛПЫ БАРЫСЫ........502
Уралбаева Ж.
Г.А. КУШАЕВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН АРХЕОЛОГИЯСЫ (Г.А. Кушаевтың 95 жылдығына арналған)........515

Шалғынбай Ж.
КЕҢЕС ДӘУІРІНЕ ДЕЙІНГІҚАЗАҚ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ БАСЫЛЫМДАРЫ………...…..…523
Шалекенов М.У.
ОРТАҒАСЫРДАҒЫ БАЛАСАҒҰН ЭТИМОЛОГИЯСЫ….....................................………..……...................................536
Шапиева Г.
ҚЫТАЙДАҒЫ МИГРАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (XX ғ. аяғы – XXI ғ. басы)……………….…..548
Шаяхметов Н.У., Байшов Б.Б., Четин Нур
КАСПИЙ ТЕҢІЗІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІН АЙҚЫНДАУ: ТАРИХ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢ………….........560
Шілдебай С.Қ.
ҚАЗАҚ АКСР ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН……………………..........……583

СОДЕРЖАНИЕ

Абдилдабекова А.М., Телеуова Э.Т., Кабдолдина К.К.
ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕТРОПОЛИИ И КОЛОНИИ В КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ……….......................................………..…..…5
Абылхожин Ж.Б.
РАБОЧАЯ СИЛА ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ………..................................…...……..……..18
Абылхожин Ж.Б., Крупко И.В.
ДИАЛЕКТИКА ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В ЭПОХУ АРХЕОМОДЕРНА...………..….…..31
Айтказина М.М., Шамшиева Г.С.
ВОЕННОЕ НАСЛЕДИЕ ВЕТЕРАНОВ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ ....………..…..…40
Алгожаева Н.С., Шашаев А.К., Зикирбаева В.С.
ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКАЯ ЗНАЧЕНИЕ ФОТОМАТЕРИАЛОВ В КОЛЛЕКЦИЯХ МУЗЕЕВ………......................…51
Арепова А.Д.
ТЕРРИТОРИЯ РАССЕЛЕНИЯ ПЛЕМЕН И РОДОВ СРЕДНЕГО ЖУЗА В ТРУДАХ М.МУКАНОВА ……….............62
Ахметжанова А.Т.
ИЗ ИСТОРИИ ЖЕНСКОГО ДВИЖЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ………………………………..……………………....71
Алимбаев К.С.
РЕЛИГИОЗНЫЕ ВОЗЗРЕНИЯ ЭЛИТЫ И МАССЫ КОЧЕВНИКОВ К ЭПОХУ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА (по трудам Ибн Рузбихана и Мухаммада Аваза)………………………….……………………………………..……...81
Аминов Т.М.
ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СТАЛЬНЫХ МАГИСТРАЛЕЙ КАЗАХСТАНА (ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)…………………………………..……………………….……...……..91
Амиржанова Н.С.
ИСТОРИЯ КАЗАХСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ НА ОСНОВЕ ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКИ: НАПИСАНИЕ ИНОЯЗЫЧНЫХ СЛОВ (1929-1940 гг.)…………………………………………………….……………112
Ашим Б.А.
МЕЧЕТИ КУЛЬТОВО-ЖИЛИЩНЫХ КОМПЛЕКСОВ БЕСБАЙ И ИЗЕНАГАШ В ДОНЫЗТАУ ………...............….126
Джолдыбаева У.М., Козыбакова Ф.А.
ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КАЗАХСТАНА И СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ……………………..……………………………..………...……………..…..134
Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А., Кулмесканова С.С.
КАЗАХСКО-РУССКИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ВО ВРЕМЕНА ПРАВЛЕНИЯ ТАУЕКЕЛ ХАНА…………………………………………………………….………………………..146
Жуматов Д.С.
ВВЕДЕНИЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В ДЕЛОПРОИЗВОДСТВО: ПРОБЛЕМЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ……….………161
Закарья Р.
ПОЛИТИКА СОВЕТСКОГО СОЮЗА ПО ОТНОШЕНИЮ К ИНОСТРАННЫМ ПОЛИТИЧЕСКИМ И ТРУДОВЫМ МИГРАНТАМВ ПЕРИОД 1920–1930 гг.……………………………………………………...….169
Ибраева А.Г., Темирханова А.С.
ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ШАГИ РОССИЙСКОЙ ВЛАСТИ В СЕВЕРНОМ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА В XVIII ВЕКЕ (на основе материалов по истории г. Петропавловска)………………………..……..177
Ибраева А.Г., Темирханова А.С.
СОЦИАЛЬНО-ЭТНИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ГОРОДА ПЕТРОПАВЛОВСКА В XIX ВЕКЕ………......................…191
Ибраева А.Г.,Темирханова А.С.
СЕВЕРНЫЙ КАЗАХСТАН В НАЧАЛЕ XX ВЕКА……………….……………………………………………..202
Ибраева А.Г., Темирханова А.С.
АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ КАЗАХСТАНА В СИСТЕМЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ (на примере Северного региона Казахстана в начале XX века)…………………………...…216
Ибраева Г., Темирханова А.С.
ВОПРОСЫ ИСТОРИОГРАФИИ СЕВЕРНОГО РЕГИОНА КАЗАХСТАНА…………………………………..........233
Иембекова М.О., Бюжеева Б.З.
КАЗАХСТАН-АЗЕРБАЙДЖАН: ПОТЕНЦИАЛ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ВЗАИМНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА ....…244
Кабдушев Б.Ж., Құдайбергенұлы Б.
Н. НУРМАКОВ И ВОССТАНОВЛЕНИЕ ПРОМЫШЛЕННОСТИ КАЗАХСТАНА В 1924-1929 гг.………...........…258

Карибаев Б.Б., Нуртазина Н.Д.
ИСТОРИЧЕСКАЯ ФИГУРА КАЗАХСКОГО ХАНА АЗ-ДЖАНИБЕКА (на основе восточных нарративов и генеалогических мифов казахов)……………………..……………………………...………………...274
Калыбекова М.Ч.
НАКАЗАННЫЕ НАРОДЫ: ИЗ ИСТОРИИ ДЕПОРТАЦИИ НАРОДОВ В КАЗАХСТАН………...............................…295
Канагатова Н.
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ КОНТЕКСТ ТЕКСТОВ НАРОДНЫХ И СОВРЕМЕННЫХ БЫТОВЫХ-ОБРЯДОВЫХ ПЕСЕН …….............................………..…...............................…312
Касенова А.Д., Курманкулов Ж., Суюндикова М.К., Утубаев Ж.Р.
ПЕРВОНАЧАЛЬНЫЕ ИТОГИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАБОТ НА СВЯТИЛИЩЕ УНИРЕК ……………………........327
Құдайбергенұлы Б., Кабдушев Б. Ж., Козыбаева М.М.
ГОРОД ПАВЛОДАР В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ………...................................…….........…337
Курманалиева А.Д., Хумархан Ж.
ПРОБЛЕМА ВОЗНИКНОВЕНИЯ РЕЛИГИОЗНЫХ ОБЩИН В КОНЦЕПЦИИ СОЦИАЛЬНЫХ ГРУПП………....352
Мукаметханулы Н., Бейсенбаев О.
ВЫЗОВЫ В РЕАЛИЗАЦИИ ИНИЦИАТИВЫ «ОДИН ПОЯС, ОДИН ПУТЬ» В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ COVID-19……………………………………………………………………….368
Мухатова О.
ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНЫХ ДВИЖЕНИЙ В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ В ПОСТСОВЕТСКИЙ ПЕРИОД (1992-2019 гг.)………..…378
Омирбекова Ж.
ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭТНОЭКОЛОГИЧЕСКИХ ТРАДИЦИЙ КОЧЕВНИКОВ ЕВРАЗИИ (по материалам российских исследователей XVIII в.)………...................................…390
Садвокасова З.Т., Мухатова О.Х.
ПРЕДВОДИТЕЛИ НАРОДНЫХ ВОССТАНИЙ В КАЗАХСТАНЕ XIX ВЕКА…………………..............................…402
Сарыбаев М., Диканбаева А.
КАЗАХСТАНСКО-ФРАНЦУЗСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В СФЕРЕ КУЛЬТУРЫ И ОБРАЗОВАНИЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ ……………………………………….………………..............411
Султангазы Г.Ж., Мукатаева Л.К.
ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА: ПОИСКИ ГЕРОЕВ И СМЫСЛОВ …………………………………………………………………………………………...420
Толамисов А. Г., Айдынбекулы А.
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ ПАТРИОТИЗМА ……………………………………………….....429
Токтабай А.У.
КОННИЦА ГУННОВ……………………………...……………………….………………………..….....439
Токтабай А.У.
ОДИН ИЗ ПЕРВЫХ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЗАХСКИХ ЭТНОГРАФОВ К. ТАКЕЖАНУЛЫ……………………………………………………………………….....452
Токтабай А.У., Карамендина М.О.
КУЛЬТОВЫЕ ПАМЯТНИКИ ТАШКЕНТА, СВЯЗАННЫЕ С ПОКРОВИТЕЛЯМИ ЖИВОТНЫХ……………........460
Тулешова У.Ж., Галимов Е.А.
ИССЛЕДОВАНИЕ КАЗАХСКОГО ДВОРЯНСТВА: О СОЦИАЛЬНОМ ПРЕОБРАЗОВАНИИ СТЕПИ В 19 ВЕКЕ ....………..……472
Уатаева А.С., Бидахметова Ш.Б.
ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ МЕХАНИЗМОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН ……….........................………..…...…483
Уалтаева А.С., Пернекулова М.
РОЛЬ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА В УКРЕПЛЕНИИ МЕЖЭТНИЧЕСКОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ…...492
Ужкенов Е.М., Шотанова Г.А.
ОБЗОР ПРОШЛЫХ МИРОВЫХ ПАНДЕМИЙ: ИНФЕКЦИИ И ОБЩИЙ ХОД ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА……………………...…………...…………………………………………502
Уралбаева Ж.
Г.А. КУШАЕВ В АРХЕОЛОГИИ КАЗАХСТАНА (к 95-летию Г. А. Кушаева)....……...............................…..……515
Шалгынбай Ж.
КАЗАХСКАЯ ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА В ИЗДАНИЯХ ДОСОВЕТСКОГО ПЕРИОДА……….......…523

Шалекенов М.У.
ЭТИМОЛОГИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО БАЛАСАГУНА………..……….….…536
Шапиева Г.
ОСОБЕННОСТИ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В КИТАЕ (конец XX – начало XXI вв.)………………..…….548
Шаяхметов Н.У., Байшов Б.Б., Четин Нур
ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПРАВОВОГО СТАТУСА КАСПИЙСКОГО МОРЯ:
ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ ……………………………………………………………..………………………..…...560
Шилдебай С.К.
ИЗ ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В КАЗАХСКОЙ АССР ……….............……583

CONTENTS

Abdildabekova A.M., Teleuova E.T., Kabdoldina К.К.
RELATIONS BETWEEN THE MOTHER COUNTRY AND THE COLONY IN THE CONTEXT
OF THE POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE ……………...………..5
Abylkhozhin Zh.B.
LABOR FORCE OF THE INDUSTRIALIZATION...……………................................18
Abylkhozhin Zh.B., Krupko I.V.
DIALECTICS OF HISTORICAL MEMORY IN THE AGE OF ARCHAEOMODERN..........…..31
Aytkazina M.M., Shamshieva G.S.
MILITARY HERITAGE OF THE GREAT PATRIOTIC WAR VETERANS.....................…..40
Algojaeva N.S., Shashaev A.K., Zikirbaeva V.S.
SOURCE OF PHOTOGRAPHY IN MUSEUM COLLECTIONS …………………..51
Arepova A.D.
TERRITORY OF DISTRIBUTION OF MIDDLE ZHUZ'SNOMADIC TRIBES
IN THE WORKS OF M. MUKANOV..62
Ahmetzhanova A.T.
FROM THE HISTORY OF THE WOMEN'S MOVEMENT IN KAZAKHSTAN...71
Alimbayev K.C.
RELIGIOUS VIEWS OF THE ELITE AND THE MASS OF NOMADS IN THE ERA OF THE
KAZAKH KHANATE (based on the works of Ibn Ruzbihan and Muhammad Avaz)………………...............……………..81
Aminov T.M.
MAIN STAGES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN'S
RAILWAY MAIN LINES (HISTORICAL ASPECT)..…..91
Amirzhanova N.S.
HISTORY OF KAZAKH WRITING BASED ON THE LATIN ALPHABET: THE WRITING
OF FOREIGN WORDS (1929-1940s)……………..………..........……..….……….....112
Ashim B.A.
MOSQUES OF BESBAY AND IZENAGASH RELIGIOUS-RESIDENTIAL COMPLEXESIN DONYZTAU................126
Dzholdybaeva U.M., Kozybakova F.A.
ENVIRONMENTAL COOPERATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND CENTRAL ASIA
COUNTRIES IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION ………………………………………....…..........…………134
Zhappasov Zh.E., Tasylova N.A., Kylmeskanova S.S.
KAZAKH-RUSSIAN DIPLOMATIC RELATIONS DURING THE REIGN
OF TAUKEL KHAN……………………………………………………..…………………..146
Zhumatov D.S.
INTEGRATION OF THE KAZAKH LANGUAGE IN OFFICE WORK:
PROBLEMS AND CONSEQUENCES…………………..161
Zakarya R.
POLICY OF THE SOVIET UNION REGARDING FOREIGN POLITICAL AND LABOR MIGRANTS
IN THE PERIOD OF 1920-1930…………...…..…….169
Ibraeva A.G., Temirkhanova A.S.
POLITICAL AND ECONOMIC STEPS OF THE RUSSIAN GOVERNMENT IN THE NORTHERN REGION OF KAZAKHSTAN XVIIICENTURY (Based on the materials of Petropavlovsk history)..177
Ibraeva A.G., Temirkhanova A.S.
SOCIO-ETHNIC SITUATION OF THE CITY OF PETROPAVLOVSK IN THE XIX CENTURY……………….........…..191
Ibraeva A.G., Temirkhanova A.S.
NORTH KAZAKHSTAN AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY………….............…..202
Ibraeva A.G., Temirkhanova A.S.
ADMINISTRATIVE AND TERRITORIAL ISSUES OF KAZAKHSTAN IN THE SOVIET SYSTEM
(on the example of the Northern region of Kazakhstan in the early twentieth century)…………………………….................216
Ibraeva A.G., Temirkhanova A.S.
HISTORICAL ISSUES OF RESEARCH OF THE NORTHERN REGION OF KAZAKHSTAN ……………...………....233
Iyembekova M.O., Buzheeva B.Z.
KAZAKHSTAN-AZERBAIJAN: POTENTIAL AND CURRENT STATEOF MUTUAL COOPERATION……………..244

Kabdushev B.Zh., Kudaibergenuly B.
N. NURMAKOV AND RESTORATION OF KAZAKHSTANI INDUSTRY IN 1924-1929……………………...……..258
Karibayev B.B., Nurtazina N.D.
HISTORICAL FIGURE OF KAZAKH KHAN AZ-JANIBEK (based on the eastern narratives
and genealogical myths of Kazakhs)…...........................……………..….274
Kalybekova M.Ch.
PUNISHED PEOPLES: FROM THE HISTORY OF DEPORTATION OF PEOPLES IN KAZAKHSTAN…………...…295
Канадтова N.
HISTORICAL AND CULTURAL CONTEXT OF TEXTS OF FOLK AND MODERN
HOUSEHOLD-RITUAL SONGS...312
Kasenova A.D., Kurmankulov Zh., SuyundikovaM.K., UtubayevZh.R.
INITIAL RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL WORK IN THE SANCTUARY OF UNIREK …..................................327
Kudaibergenuly B., Kabdushev B.Z., Kozybayeva M.M.
PAVLODAR IN THE YEARS OF THE GREAT PATRIOTIC WA …………..................…...…...................................….337
Kurmanaliyeva A.D., Khumarkhan Zh.
THE PROBLEM OF THE ESTABLISHMENT OF RELIGIOUS COMMUNITIES IN THE CONTEXT
OF THE CONCEPT OF SOCIAL GROUPS………………..….352
Mukametkhanuly N., Beisenbayev O.
CHALLENGES IN THE IMPLEMENTING OF «ONE BELT, ONE ROAD»
INITIATIVE IN THE CONTEXT OF THE COVID-19 PANDEMIC ………...................…………………………....…368
Mukhatova O.
STUDY OF THE HISTORY OF NATIONAL LIBERATION MOVEMENTS IN THE KAZAKH STEP
IN THE POST-SOVIET PERIOD (1992-2019)……………………………….......…..…………...................................378
Omirbekova Zh.
BASES OF FORMATION OF ETHNO-ECOLOGICAL TRADITIONS OF NOMADS OF EURASIA
(based on materials from Russian researchers of the eighteenth century)…………………………………………….........390
Sadvokasova Z.T., Muhatova O.Kh.
THE LEADERS OF THE POPULAR UPRISINGS IN KAZAKHSTAN OF THE XIX CENTURY
(based on the materials of the Russian periodical press)..402
Sarybayev M., Dikanbayeva A.
KAZAKH - FRENCH RELATIONS IN THE FIELD OF CULTURE AND EDUCATION AT THE PRESENT STAGE...411
Sultangazy G.Zh., Mukataeva L.K.
HISTORICAL MEMORY IN THE CONDITIONS OF MODERN KAZAKHSTAN:
SEARCH FOR HEROES AND MEANINGS…………………………………………………………………...….……..420
TolamissovA.G., Aidynbekuly A.
THEORETICAL ASPECTS OF THE PROBLEM OF PATRIOTISM……………...……429
Toktabay A.U.
CAVALRY OF THE HUNS…………………..……………….…439
Toktabay A.U.
ONE OF THE FIRST PROFESSIONAL KAZAKH ETHNOGRAPHERS K. TAKEZHANULY……….…......................452
Toktabay A.U., Karamendina M.O.
THE CULT MONUMENTS OF TASHKENT, ASSOCIATED WITH PROTECTORS OF ANIMALS
(SHRINES ZENGI BABA, SHOPAN ATA)..……………...……460
Tuleshova U., Galimov Y.
RESEARCHING THE KAZAKH NOBILITY: ABOUT SOCIAL CHANGES IN THE
19TH CENTURY STEPPE…………………….............……..472
Ualtayeva A.S., Bidakhmetova Sh.B.
WAYS TO IMPROVE INSTITUTIONAL INTERETHNIC MECHANISMS IN THE REPUBLIC
OF KAZAKHSTAN……………………...…..483
Ualtayeva A.S., Pernekulova M.
STRENGTHENING INTERETHNIC TOLERANCE ……………..….492
Uzhkenov E.M., Shotanova G.A.
OVERVIEW OF THE PAST GLOBAL PANDEMICS: INFECTIONS AND THE OVERALL COURSE
OF THE HISTORICAL PROCESS……...……….………...502

Uralbayeva Zh.
G.A. KUSHAEV IN ARCHEOLOGICAL SCIENCE OF KAZAKHSTAN (to G. A. Kushayev's 95 year)………...……....515
Shalgynbay J.
KAZAKH ART LITERATURE IN PUBLIC PUBLICATIONS ………………...…523
Shalekenov M.U.
ETHYMOLOGY OF THE MEDIEVAL BALASAGUN ………………...........................…...536
Shapiyeva G.
FEATURES OF MIGRATION PROCESSES IN CHINA (late XX–early XXIcenturies)………..............................……...548
Shayakhmetov N., Baishov B., Çetin Nur
DETERMINATION OF THE LEGAL STATUS OF THE CASPIAN SEA:
HISTORY AND MODERNITY ………………………………………...560
Shildebay S.
FROM THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE HEALTHCARE
SYSTEM IN THE KAZAKH ASSR.………………………………...583

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы 2020. 2(22)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Зикирбаева В.С.

Жарияланған күні: 30.06.2020.
Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 26,6.

Құрылтайшысы және баспагері:
Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМКТел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.
Журнал сайты: https://edu.e-history.kz

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй